

Çeviriler:

ALİ PAŞA'NIN EVLİLİK ÖYKÜSÜNÜN TARİHSEL GERİ PLANI VE OSMANLILARLA İLGİLİ YANLARI

Yazan: PÁL FODOR - BALÁZS SUDÁR

Çeviren: VURAL YILDIRIM

Giriş

1. Budin paşası Kalaylıkoz Ali Paşa'nın evlenmesinden ve ölümünden söz eden, Sátoraljaújhely'de kaleme alınan tarihî destan 16. yüzyıl Macar edebiyatını ve tarihini araştıranlarca eskiden beri biliniyor. İlk kez elimize geçen ve eksikleri olan bir kopyasını Gábor Ihász, Macar Bilimler Akademisi kütüphanesine armağan etmişti. *Icon vicissitudinis humanae vitae* başlığını taşıyan bu basılı yapıt Károly Szabó'ya göre 16. yüzyılın sonunda Bártfa Matbaası'nda basılmış olmalı¹. 1880'li yılların sonunda yeni ve daha eksiksiz bir nüsha çıktı ortaya. Matbaa süslemelerinden yola çıkarak 1629 dolayında Lócse'deki Brewer Matbaası'nda yayımlanmış olabileceği sonucuna varan Áron Szilády'ye bu nüshayı Sr. József Szinneyi armağan etmişti. Szilády, eline geçen bu ikinci nüshadan *Icon*'un o zamana dek eksik olan bölümlerini tamamladı ve - 61. kıtanın kesikliğe uğrayan ya da doğru okunmuş olup olmadığı kuşkulu bir iki sözcüğü dışında - metnin tümünü (ilk nüshanın eksikleri olan kenar notları da dahil olmak üzere) *Irodalomtörténeti Közlemények* (Edebiyat Tarihi İncelemeleri) adlı derginin 1893 yılı cildinde yayınladı². 1903 yılında Károly Pekár Lócse Evangelist Kilisesinin kütüphanesinde 1659 yılında basılmış bir Latin kronikasının kapağında destanın üçüncü nüshasıyla karşılaştı ve bunun 17. yüzyılın ilk yarısına ait bir Lócse basımı olduğuna karar verdi. Bu nüshaya dayanarak *Irodalomtörténeti Közlemények*'in 1903 yıllık cildinde Szilády yayınında yarım kalmış olan kıtanın metnini yayınladı ve destanla ve yazarıyla ilgili ilginç birkaç not ekledi³. "İkinci ve üçüncü nüshanın her ikisinin de başlıksız olarak günümüze

¹ Károly Szabó, *Régi magyar könyvtár*. Budapest, 1879, 320.

² Áron Szilády, Ihász névtelene. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1893, 79-87.

³ Károly Pekár, Az Ali basa házasságáról és haláláról szóló históriás ének. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1903, 374-377.

geldiğine” dikkat çekti ve yazarın sondan bir önceki kıtada destanına *Ali Passa Históriája* (Ali Paşa Öyküsü) adını verdiğini belirtti⁴.

Daha sonraki araştırmalar destanı keşfedenlerin nüshalarla ilgili yorumlarının pek çok noktasında düzeltmeler yaptılar. Şimdi aradaki kimi aşamaları bir yana bırakıp en son sonuçları toparlamamız yeterli olacaktır. Ilona Pavercsik metin tipleri (harf biçimleri), kitap süslemeleri ve filigranların karşılaştırmalı incelemesini yaparak *Icon*'un günümüzde bilinen üç nüshasının iki baskıdan kaynaklandığını kesinlik ölçüsünde kanıtladı. Sıralama açısından ilki (Akademi kütüphanesinde bulunan ve *Ihász*'ın armağan ettiği nüsha) Bártfa'daki Klöss Matbaasında "büyük bir olasılıkla 1622'de ya da 1621'de basılmıştır", OSzK'da (Ulusal Széchenyi Kütüphanesi) bulunan öbür ikisi ise Lócse'deki Brewer Matbaasında 1643 dolayında⁵.

2. Tarihî destanın içeriği kısaca şöyledir: Macar aristokrat ve kumandan István Homonnai, Kristóf Szattay'yi Ungvár'dan Budin paşası Ali'ye Osmanlıların Heves kasabasına dokunmamasını rica etmek üzere elçi olarak gönderir. Yolda elçilik heyeti Jászberény'de mola verir ve Szattay burada kılavuz Veli'ye mızrak armağan eder, ardından da birbirlerini dost kalacakları konusunda temin ederler. Eve giderken Hatvan'a da uğrarlar ve burada Mihály Paksi ile buluşmak ve Hatvan sancakbeyini de Heves'i yakıp yıkmaktan vazgeçmeye ikna etmek isterler. Yazar bundan sonra kısaca mükemmel bir insan olduğu söylenen Budin valisinin Osmanlıların dinsel bayramlarında eğlenmek amacıyla düzenlediği yiğitlik oyunlarından söz eder. Budin'deki Osmanlı ileri gelenleri ona gizlice Ali Paşa'nın evliliğinin ve uğranan başarısızlığın tuhaf öyküsünü anlatırlar. Öykü yaralı bir sipahinin veziriazam İbrahim'i (daha doğrusu: Sokullu Mehmed'i) hançerlemesiyle ve dul kalan eşinin, hükümdarın ablası "Azma Sultan"ın kendisine koca olarak Ali Paşa'yı seçmesiyle başlıyor. Ali Paşa, Türk adetlerine göre karısını ve çocuklarını yanından uzaklaştırmak zorundadır ve bunu yaptıktan sonra İstanbul'a gider ve hanedana mensup hanımla düğün dernek kurar. Ricası üzerine karısı onun yeniden Budin'e atanmasını sağlar. Ama yola çıkmalarından önce yeni gelin ansızın (ve "yeni evlat doğurmadan") ölür.

⁴ A.g.e., 375-376.

⁵ Ilona Pavercsik, Bártfai históriák. *Magyar Könyvszemle* 115:2 (1999) 216-218; karş. Judit V. Ecsedy, *Könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800*. Budapest, 1999, 87-90, 94-97.

Kadının haremdeki arkadaşlarından biri, "Koca Karı" (*Vén Asszony*) Ali Paşa'ya bir antlaşma yapmayı önerir: Eğer kendisiyle evlenir ve Budin'e götürürse ölen karısının tacını çalacak ve ona verecektir. Ali Paşa bu pazarlığı kabul eder ve Budin'e gider. Ardından da "Koca Karı", kendisinin çağrılmasını beklemeden tacı Budin'e gönderir, ama Ali Paşa sonunda kadını unutur. "Koca Karı" bundan sonra bir şey olmadığını görünce aldanmanın ve öfkenin verdiği kızgınlıkla Ali Paşa'yı *çasar*'a (padişaha) şikayet eder. Üstelik yalan yere tacı Ali Paşa'nın kendisinden çaldığını ve Budin'e götürdüğünü iddia eder. *Çasar* müthiş bir öfkeye kapılır, Paşa'nın kapu kethüdası da bundan hemen haberdar olur ve efendisine durumu iletir. Ali Paşa başına gelecekleri anlar ve İstanbul'dan çavuşlar gelmeden önce kendisini zehirler. İleri gelen Budinli Türkler olağan bir hastalık sonucu öldüğünü ilan ederler, ama yazara gerçeği söylerler. Sarayın adamları gelir ve tacı gerçekten de Paşa'nın sandığında bulurlar. Yazar bundan sonra İncil'den, Macar tarihinden ve evrensel tarihten örnekler sıralayarak kadınların gizli gizli dolap çevirmelerinin ne zararlar verdiğini kanıtlamaya çalışır. Sonunda da Nádasd köyünde yazmaya başladığı ve Sátoraljaújhely kasabasının aşağı kısımlarında, Patak taraflarındaki sokakta bitirdiği (bu artık altuncu) öyküsünü Jászapáti'li Bálint Kaszás adlı bir erkeğe ithaf eder.

1. Her ne denli yapıt görünüşte Osmanlı dünyasının bilinmeyen bir olayı konusunda Macar okuyucuyu aydınlatmak istiyorsa da ilk okunuşunda şurası açıktır ki, aslında ahlak dersleri veren, belirli ahlaksal tezleri doğrulamayı amaçlayan romantik ya da eğlendirici aşk öyküleri arasında yer alıyor. Pál Istvánfi'nin *Voltér és Grizeldisz*'inin (Volter ile Grizeldis), Gáspár Ráskai'nin *Vitéz Franciskó*'su (Yiğit Francisko) ya da András Valkai'nin *Albunus és Rosimunda*'sının (Albunus ile Rosimunda) temsil ettiği tabakaya dahil ve adı geçen sonuncu yazar ile yakın görüşler belirtirken, ilk ikisiyle tam tersi bir görüştedir; bunlar kadın sadakatinden örnekler sunar⁶. Somut öykü, yani ileri gelen Türkün özel yaşamının ayrıntılı olarak ser-gilenişi yeni, bireysel bir örnekle kadınların sahtekarlığının kanıtlanmasına elverişli tarihsel olaylar dizisini zenginleştirmeye yarar. Bunun yanı sıra belki de içeriğin yukarıda sunduğumuz kısa özeti de *Icon*'un kendi türünde ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu duyumsatmış olmalıdır. 16. yüzyıl tarihî destanlarını baştan sona izleyecek olursak ilgi açısından, o çağ Macarlarının "ebedi

⁶ *Balassi Bálint és a 16. század költői.* (Magyar remekírók.) I. Budapest, 1979, 396-425, 552-576; RMKT XVI. 9, 204-215; karş. Tibor Klaniczay (ed.), *A magyar irodalom története 1600-ig.* Budapest, 1964, 400-403.

düşmanı” Türklerin özel ilişkilerine değgin buna benzer derinlikteki yapıtlara seyrek rastlandığını görürüz. Ya da konuya bir başka açıdan bakıldığında Türk dünyasının gizli yanları üzerine benzeri ölçüde bilgi sunan pek az sayıda yapıt olduğunu söyleyebiliriz. Hatta Tinódi'nin Türk-Macar çarpışmalarından söz eden destanları bile öylesine dikkatlerini Macarların üzerine topluyor ki, yakın zamanlarda ünlü lavtacımızın Türklerle ilgili olarak neler düşündüğünü ya da yazdığını anlamaya çalışanlar sonunda, *Krónika*'sının cılız bilgileriyle derli toplu bir Türk (Osmanlı) imaji oluşturmanın olanaksız olduğunu anladı⁷. Konuya sıkı bir biçimde yaklaşacak olursak niyet ve birincil, özgün enformasyona dayanarak *Icon*'un dışında Türklerin iç işlerinden layık olduğunca bilgi sunmaya çalışan iki yapıtı anabiliriz yalnızca. Bunların ilki Sebestyén Tinódi'nin 16. yüzyılın ilk yarısının Osmanlı-İran savaşlarını anlattığı *Szuliman császár Kazul basával viadaljáról (Sultan Süleyman'ın Kazul Başa [İran şahı] ile Mücadelesi Üzerine)* adlı destandır⁸. Olasılıkla Budin beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa'nın yaşamından söz eden ikincisi ne yazık ki günümüze gelmemiştir, bunu yalnızca István Szamosközy'nin kısa özetinden tanıyoruz⁹. Aslında o çağın Osmanlılarla neredeyse simbiyotik bir ilişki içinde yaşayan Macarlarının Venediklilerle ya da Dubrovniklilerle karşılaştırılabilecek inanılmaz bilgilerini ebedileştirmeye ya da yazıya dökerek başkalarıyla da paylaşmaya neden bu denli az bir ilgi gösterdikleri güçlkle anlaşılır. Bu durum *Icon*'un değerini daha da artırmaktadır, çünkü (eğer yalnızca bir edebi hammadde olarak olmuş olsa bile yine de) öyküsüne bir dizi öyle enformasyon yerleştirmiştir ki, bunlar başka yerde bulunmaz ya da yalnızca değişik biçimde bulunabilir. Aşağıda bu tarihsel-edebî verilere ve değinmelere göz atacağız ve bunlardan Türk kültür tarihi açısından ne ölçüde yararlanılabileceğini belirlemeyi deneyeceğiz. Ama önce yazarın kişiliğinden ve destanın ortaya çıkışına yol açan olaylardan söz etmemiz gerekiyor; çünkü bunların da ilginç birçok yanı var.

⁷ József Jankovics, *Tinódi török-képe*. In: *Nádasdy Tamás (1498-1562). Tudományos emlékülés: Sárovar, 1998. szeptember 10-11*. Sárovar, 1999, 131-139.

⁸ Sebestyén Tinódi, *Krónika*. (Bibliotheca historica.) Yay. István Sugár, önsöz: Ferenc Szakály. Budapest, 1984, 413-425.

⁹ Endre Veress, *Musztafa budai basa álma, s a nagy löporrobbanás - Szamosközy István történeti feljegyzése. Történelmi Tár 1896, 741-743; Szamosközy'nin metninin yeni baskısı: József Jankovics - Péter Kőszeghy - Géza Szentmártoni Szabó (eds.), Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény. II. A 16. század magyar nyelvő világi irodalma*. Budapest, 2000, 1041-1042.

Yazar

Károly Pekár 49. kıtayı göz önünde bulundurarak daha önce bilinmeyen yazarın olayların bir bölümünü gözleriyle gördüğü ya da kulaklarıyla duyduğuna dikkati çekmişti, yani yapıtını kesinlikle 16. yüzyılda yazmış olmalıydı¹⁰. 1-5. ve 64-65. kıtalara bakacak olursak yazarın gerçekten de Budin'e giden elçilik heyetine katılmış olduğu konusunda hiçbir kuşkuumuz olmaz. Hatta bu heyetin saygın bir kişisi olmalıdır ki, önde gelen Budin Türkleri onunla gizli bilgileri paylaşmışlardır. Yakın zamanlarda Géza Szentmártoni Szabó yazarın Kristóf Szattay olduğunu ve "öyküye kendisini de katarak yazarlığına atıfta bulunduğunu" ileri sürdü¹¹. Kristóf Szattay ile ilgili olarak ne yazık ki hiçbir bilgimiz yok. Bu adı taşıyan bir kişiyle *Icon*'un dışında yalnızca bir tek kaynakta, Ajnácskő kalesine bağlı toprakların *urbarium*'unda (tahririnde) 1589 yılında karşılaşıyoruz, bir defasında Christophorus Satay, bir defa da Christophorus Zathay biçiminde olmak üzere birkaç köyün paydaş sahibi olduğu kaydedilmiştir¹². Bundan, ilgili kişinin en azından soylu olduğu ve kesinlikle yazı yazmayı bildiği varsayılabilir. Ve de Gömör ya da Kishont ili Zemplén'den, Ung'dan, Ugocsa'dan, yani Homonnai ailesinin yurdundan pek uzak olmadığı, üstelik *urbarium* ile destanın yazıldığı tarih arasında topu topu iki yıl geçmiş olduğu için, István Homonnai'nin hizmetinde bu aynı Kristóf Szattay'nin bulunduğu ve onun elçisi olarak fethedilmiş Macaristan'ın başkentine gittiği konusu hiç de göz ardı edilecek bir şey değildir.

Bu durumda elçiye bir parça daha yaklaşmış olsak da yazarlık sorununun yukarıdaki çözümü bizi tam anlamıyla rahatlatacak gibi görünmüyor. Özdeşleştirmenin dayandığı tek temel, yazarın elçiden tekrar tekrar üçüncü kişi olarak söz etmesidir, çünkü o çağın destan yazarlarının kendilerinden böyle bahsetmesi adetti. Her ne kadar elçiden böyle söz ediyorsa da, kendisinden sık sık ve vurgulayarak tekil birinci kişi olarak söz ediyor ("énnekem",

¹⁰ Pekár, *a.g.e.* (n. 3.), 375; buna ilişkin kıta: "De föemberektül értetem vala / Budán titkon nékem megmondóták vala" (Ama önde gelen kişilerden bilgi aldım / Budin'de bana gizlice söylemişlerdir); Szilády, *a.g.e.* (n. 2.), 86. (Bundan sonra yalnızca kıtalara atıfta bulunacağız ve de yalnızca Szilády'nin yayımına; bundan ayrılacak olursak belirteceğiz.)

¹¹ Géza Szabó, *Szattay Kristóf*. In: László Péter (ed.), *Új magyar irodalmi lexikon*. III. Budapest, 1994, 1913.

¹² Richard Marsina - Michal Kušik, *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku*. I. XVI. storočie. Bratislava, 1959, 433-439. Gáspár Zathy (Szattay?) adını taşıyan birisi 1578'de Szabolcs ili mahkemesinde Mihály Várdai'yi temsil etmiştir: *Régi magyar nyelvelmékek*. II. Buda, 1840, 293, 295.

"énteneked", "érttettem vala"). Üstelik altıncı kıtada elçiye ve kendisine yan yana yer veriyor ve iki kişi için birbirinden ayrı iki ad durumunu kullanıyor: "Ben iyi biliyorum, Kristóf yolculuğu sırasında görmüştü". Bize kalırsa bu çözüm tek ve aynı kişiden çok, iki ayrı kişiyi göstermektedir.

Bu gözlem doğal olarak yazarın Szatay olduğunu kesinlikle dışlamaya yetmiyor, ama bunu olanaksız da kılmıyor. Öyküyü her kim yazmış olursa olsun, tıpkı Homonnai'nin pek çok çarpışmanın yanı sıra ünlü Szikszó muharebesindeki (1588) kahramanca mücadelesini ebedileştiren tanınmış György Tardi gibi István Homonai'nin çevresinden biri olmalıdır¹³. *Icon*'un yazarı kendisiyle ilgili olarak bu destanın altıncı destanı olduğunu iddia ettiği için belki de Tardi'nin kendisini, deneyimli Kalvinci destan yazarını düşünmemiz ve *Icon*'un yazarlığını da ona mal etmemiz tümüyle dayanaksız olmayacaktır. Destanın sonuncu, kadın cinsinin tutarsızlığını kanıtlayan kıtaları derin İncil, klasik edebiyat ve tarih bilgisine tanıklık eder; bu da bizi Olaszliszka'da okul yöneticisiyken daha sonra Abaújszántó vaizi ve Abaúj başpapazı (*esperes*) Tardi'ye götürür. 16. yüzyıl tarihî destanlarının çoğunluğunun adının Macarca oluşunu göz önünde bulunduracak olursak söz konusu yapıtın Latince adının (da?) olması göze çarpar, ki bu da ancak klasik eğitim görmüş bir yazar olabileceğini düşünmemize izin verir. Yine aynı biçimde ilk (Bártfa) baskının Latince açıklamalar sunan kenar notları da - büyük bir olasılıkla yine yazarın kaleminden çıkmıştır -, eğitim görmüş bir kişi olduğunu göstermektedir¹⁴. Burada daha şimdiden anı biçimde Osmanlı dünyasını çok iyi tanımış olabileceğini söylemek istiyoruz; çünkü Osmanlıca kavramların kullanımı ve Osmanlıca sözcüklerle ilgili açıklamaları neredeyse hiçbir itiraza yer bırakmaz.

Öykünün Yazıldığı Tarih ve Geri Planı

Yazar destanın konusunu yukarıda andığımız- Budin'e giden elçilik heyeti sırasında tanımıştır. Metin bunun zamanı üzerine pek çok tutamak noktası sunmaktadır. Elçilik heyetinin üyeleri daha Ali Paşa hayattayken, yani 22 Şubat 1587'den önce (Budin beylerbeyinin öldüğü gün budur) yola ko-

¹³ István Homonai Drugeth için bkz.: *Budai Ferencz polgári lexicon*, II. Pest, 1866², 136-138. *Historia Szikszoiensis*'in yeni yayımı RMKT XVI. 11, 331-336, 490-498. Muharebe, Tardi ve destanın yazılışının geri planı için bkz. András Szabó, *Az 1588-as szikszói csata és propagandája. Hadtörténelmi Közlemények* 112:4 (1999) 851-860.

¹⁴ Bunun kesin kanıtı Kaszás'lardan ve Jákob Bakó'dan söz eden ve onlar hakkında fazla bilgi sunan kenar notudur, ki bu konu ancak sırdaş biri tarafından bilinebilir (5. kıta). Bunları aşağıda ayrıntılı olarak da ele alacağız.

yulmuştur¹⁵. Tarih belirten bir başka olgu ise bayramdan söz edilmesidir; yazarımıza göre Ali Paşa İslam dininin bayramında yiğitlik oyunları düzenlemiş ve buna kendisi de katılmıştır. Ali Paşa'nın Budin'deki ikinci görevlendirilişine iki bayram denk gelir: 994 yılının Şevval ayının 1. günündeki (15 Eylül 1586) *Şeker Bayramı* ve Zilhicce ayının 10. günündeki (22 Kasım 1586) *Kurban Bayramı*. Metinden elçiliğin bu oyunları görüp görmediği açıkça anlaşılmıyor; yalnız onların oraya buraya yerleştirilmiş gereçleriyle, örneğin *cemal* (bir tür kukla) ile karşılaşmaları kesinlikle söylenebilir. Şu da kesin ki, elçilik heyeti Ali Paşa'nın ölümünden sonra da Budin'de kalmıştır, çünkü yazarımız öyküyü bu sırada derlemiştir. Yerel bir önemi olan elçilik heyetinin aylarca Budin'de bulunması olasılık dışı olduğu için 1587 yılının Şubat ayının ikinci yarısında, Ali Paşa'nın öldüğü günlerde Osmanlılar egemenliğindeki Macaristan'ın başkentine gelmiş ve birkaç gün sonra da oradan ayrılmış olduğu varsayılabilir.

Elçi gönderilmesinin geri planında Hatvan Türkleri ve Eğri Macarlarının vergi ödeyenler için verdiği mücadele yer alıyordu. Tarafların paylaşma konularından biri Heves kasabası olmuştu. Heves'i Osmanlılar daha yüzyılın ortasında fethetmişler ve Hatvan beyinin *has*'ına eklemişlerdi, ama Macar toprak ağaları, yani Országh ailesi, derken 1570'ten başlayarak Borbála Országh ve kocası Ferenc Török de yine vergi topluyorlardı¹⁶. Mevzilerini sürekli olarak ilerleten Osmanlılar 1559'da burada bir palanka yapmayı planladılar¹⁷, ama sonra bir nedenle bundan vazgeçtiler. 1567'de artık bir kez yerle bir edilen Heves dolayında 1570'li yılların sonunda çarpışmalar yeniden alevlendi¹⁸. Yerel tarih literatürüne göre 1584 dolayında yine de Osmanlılar Heves'te palankalarını yapmayı başarmışlardır¹⁹. Ancak bu ne Osmanlı, ne de Macar kaynaklarınca inanılır bir biçimde doğrulanamıyor²⁰. Ama öyle görünüyor ki bu tarihte Heves'te yine de bir şeyler olmuş ol-

¹⁵ "Mikor küldé ... Budára Szattay Kristófot Ali Passára" (Kristóf Szattay Budin'e Ali Paşa'ya gönderildiğinde...: 2. kta). Antal Gévay, *A' budai pasák*. Bécsben, 1841, 12: No. 17. 13: No. 19.

¹⁶ Dezső Dercsényi (ed.), *Heves megye műemlékei*, III. Budapest, 1978, 282.

¹⁷ Samu Borovszky (ed.), *Heves vármegye*. Budapest, y. y. 153; István Sugár, *Az egri vilájet várai*. I. *Az egri vár híradója* 24 (1992) 30.

¹⁸ Sándor Takáts - Ferenc Eckhardt - Gyula Szekfű (eds.), *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. I. 1553-1589. Budapest, 1915, 192 (karş. Sugár, a.g.e., [n. 17.], 30.) ve 246.

¹⁹ Imre Soós, *Heves megye községei 1867-ig*. Eger, 1975, 257.

²⁰ István Sugár, *A török végvárrendszer Északkelet-Magyarországon* (Heves, Külső-Szolnok, Borsod vármegyék és a Jászság). In: Sándor Bodó - Jolán Szabó (eds.), *Magyar és török végvárak 1663-1684*. (Studia Agriensia, 5.) Eger, 1985, 274; Klára Hegyi, *Heves a török forrásokban*. In: *Tanulmányok Hevesről*. Heves, 2001, 126.

malıdır. Budin beylerbeyi Sinan Paşa'nın mektuplarından iki kuzeydoğu serhat örgütü arasında 1584'te bir çeşit "harp" çıktığı anlaşılıyor; yılın başında güçlü Macar birlikleri Szolnok'a saldırmış, yazın da Jászberény'e; üstelik Eğri Macar askerleri Hatvan pazarını da vurmuşlardır²¹. Osmanlılar da cevap vermekte gecikmediler, varsayımımıza göre Heves kasabasına yapılan o saldırı bu sırada olmuştur; bu konuda 13 Mayıs 1588 tarihli bir mektupta şunlar yazılı: "Büyük Heves varoşunu bundan birkaç yıl önce - (Hatvan beyi?) yakıp yıktı."²² Kasabanın Büyük ve Küçük Heves olarak ikiye bölünmesi genellikle palanka inşası sırasında Osmanlıların kasaba halkını eski yerleşim yerinden kovmaları ile açıklanıyor. Sorun ise yalnızca tüm bunların ne zaman olduğunu bilmememizdir. Yeni kaynaklar bulununcaya dek, biz kendi adımıza 1588 yılına tarihli mektubun Osmanlıların 1584-1586 dolayında Heves'i yeniden işgal etmeye kalkıştıklarına, ama - olasılıkla Eğri Macar askerleri yüzünden - bunu yine başaramadıklarına atıfta bulunabileceğini düşünüyoruz. Aynı zamanda kasabaya çok büyük zararlar verdiler, bu yüzden István Homonnai Drugeth, Ungvár'dan Ali Paşa'ya elçi gönderip "(Macar) çetelerinden dolayı Heves'i yakıp yıkmamasını" rica etmiştir (2. kita).

Bu işle, bilgilerimize göre o sıralar Zemplén'in (ve 1587'de Ung'un) kral valisi olan²³ ve mülkten yana çıkarları da Heves kasabasına bağlı olmayan (Heves ilindeki Gyöngyös'de, Devaványa'da ve Fegyvernek'te mülki çıkarları olduğu da doğrudur ya²⁴) Homonnai'nin bu işle neden ilgilendiği kafa karıştıran bir sorundur. Bir açıklama yaparken Viyana sarayının 1584-1588 arasında bölgenin en büyük askeri saygınlığa sahip Yukarı Macaristan (Kassa'daki) başkomutanlığına ancak geçici olarak Ferdinand Nogarol'u getirmiş olması ve bu işleri de çoğunlukla vekillerinin, pek çoğunun yanı sıra Bálint Prépostváry'nin yapmış olduğunu dikkate almamız gerekir²⁵. Üstelik Kristóf Ungnád öldüğü için Eğri Kale komutanlığı mevki de bu aylarda henüz boş duruyordu²⁶. Heves'liler ve öteki ilgililer belki de başkomutan yardımcılarını yeterince ağır bulmadıkları için Kuzey Macaristan'ın

²¹ Sándor Takáts, *Bajvívó magyarok*. Budapest, 1979³, 125.

²² Sugár, *Az egri török* (n. 17.), 30.

²³ Zoltán Fallenbüchl, *Magyarország főispánjai 1526-1848*. Budapest, 1994, 105, 113.

²⁴ Ferenc Szakály, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981, 113-114.

²⁵ Géza Pálffy, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században* (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és "életrajzi lexikonból"). *Történelmi Szemle* 39 (1997) 273.

²⁶ József Nagy, *Eger története*. Budapest, 1978, 116-121.

yiğitliğiyle ünlü bir ailesinin oğluna başvurdular. Bu girişimlerinin zaten bir gerekçesi de vardı; Homonnai - biyografiye benzeyen, ne yazık ki tarihlendirilmemiş, krallık hazinesine (*Kammer*) yazdığı bir mektubunda anlattığı gibi, kendisinin bulundurması gerekenden daha fazla sayıda askerleriyle düzenli olarak çevredeki Osmanlılarla yapılan çarpışmalara katılmış ve sık sık Eğri yiğitlerinin yardımına da koşmuştur²⁷. Elçilik heyetinin gönderilmesi aynı zamanda Homonnai Ailesi'nin trajedisinin çözümüne de yaradı. *Icon*'da bir an için anılan Mihály Paksi asilzadenin yeğeni idi (Margit adlı kızkardeşinin ve Jób Paksi'nin oğlu) ve 1583'te Osmanlılara esir düşmüştü; yani bu durumda o sıralarda Hatvan'da tutsaklık yaşamı sürdürüyordu²⁸. Homonnai'nin *Kammer* başkanına yazdığı 19 Ocak 1587 tarihli mektuptan Paksi'nin fidyeyi bulabilmek için tüm varlığını rehine yatırması gerektiğini öğreniyoruz (Homonnai bu nedenle *Kammer*'den yardım istiyordu)²⁹. Her ne kadar Homonnai Paksi'nin fidesinin ödenip kurtulduğunu yazıyorsa da Şubat ayında gerçekleşen elçilik heyeti gönderilmesi olayı sırasında Tisza nehri ötesinde bu mülk sahibi akrabasının kurtarılması işleminin henüz tümüyle sona ermediği imkansız değildir. Böylece Szattay'nin bir öteki baş görevi Hatvan'da askıda kalmış olan sorunları görüşmek olmalıdır (fidyenin son taksitini götürmüş olabileceği ya da Paksi'nin kendisi için kasabaya gitmiş olabileceği de düşünülebilir).

Yazar yapıtını kendisi de burada anlatılan olaylar konusunda çok şey bilen Bálint Kaszás'a ithaf etmiştir: "Eğri'de oturdun, Esirlik de yaptın, iyi biliyorum / o yüzden başkalarına göre bu konuyu daha iyi bilirsin biliyorum" (64. kıta). 5. kıtada "Kaszás'lar Jász-Apáti'de otururlardı" diyor, buna yaptığı Latince kenar notunda ise öbür Kaszás'a János dendiğini. Hatvan sancağının çarpışmalarla yakılıp yıkılmış bölgelerinde (bu arada Jászság'da da) Kaszás'ları başka kaynaklar da anar. Bu adı taşıyan ilk kişiler (János Kaszás ve Pál ve ikincinin oğlu Albert) sancağın 1546 yılı defterinde Hatvan'daki Kis sokağı mahallesi oturanları olarak yer alırlar³⁰. Hatvan sancağının 1570 yılı tahrir defterinde de yine Pál Kaszás ve oğlu Albert, ayrıca Dijános Kaszás ve

²⁷ Magyar Országos Levéltár (Macar Milli Arşivi, bundan sonra MOL) P108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 46. Fasc. A No. 9.

²⁸ Iván Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. IX. Pest, 1862, 15, 18; karş. *Budai Ferencz polgári lexicon*, III. 23.

²⁹ MOL E41 Litterae ad camaram exaratae, 1587. No. 2.

³⁰ Lajos Fekete, *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. Jászberény, 1968, 12. Defterin tarihi için bkz.: Gusztáv Bayerle, *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-b_1. Defter[-i] mufassal-i liva[-i] Hatvan*. Hatvan, 1998, 9 (Ferenc Szakály'ın önsözü).

kardeşi Gergely, Hatvan sakini olarak kaydedilmektedir³¹. Jászág'da da Kaszás'lar yaşıyordu, Osmanlı vergi memurları 1579'da deftere Máté Kaszás ile oğlunu geçirmişlerdir³². İlk Jászapáti'li Kaszás ile yine bu defterde karşılaşırız: köyün kaptanı o tarihte Gergely Kaszás'dır³³. 1579'da ve 1590'lı yılların başında bu ünvanı Imre Kaszás taşıyordu, yani yaklaşık on beş yıl boyunca kesintisiz görevinde kalmış olması da imkânsız değil³⁴. Anılan yerlerin aynı adı taşıyan aileleri geniş bir sülalenin üyeleri mi idi, bu belli değildir. Kaptanlık mevkiinin sahipliği ise Jászapáti'li Kaszás'ların Jászkun bölgesinin önde gelen kişileri olduğunu, "armalı" ya da "sadaklı" soylular arasında yer aldığını ve Jász özerk topluluğunun yöneticileri (başlangıçta boy beyleri, daha sonra yargıçları ve vergi toplayıcıları) ve en büyük mülk sahipleri olduklarını gösterir³⁵. Yıllık, birlikte ödenen götürü vergi (*kesim*) karşılığında Osmanlılar yine Jászág ve Kunság *kapitány* (komutan)larını yönetimin temsilcileri sayıyorlardı. Genelde soyluların vergi muafiyetlerini kabul etmedikleri halde, onları vergi veren reaya arasında göstermiyorlardı³⁶. Diğer taraftan, kendilerine bağlı olanların da defterlerde seyrek olarak karşımıza çıkması kaptanların etkisinin kesin işaretidir. Bu yüzden Bálint ve János Kaszás'ın adını defterlerde boş yere ararız, oysa Jászapáti'de oturdukları doğrulanabilir. Gerçekten de Kral Rudolf'un 1580'de Bálint, Imre ve János Kaszás'a (artık tam bir) soyluluk bağışladığı ve Jákóhalma ve Négyzállás köylerini onlara tevcih ettiği ve Szentandrás mülkünün onlara ait olduğunu da pekiştirdiği belgelerinde onlardan Jászapáti'li olarak söz edilmektedir³⁷. Bálint Kaszás 1586 yılı Érsekújvár gümrük kayıtlarında köprüden 50 hayvan geçirdiği zaman yine Jászapáti sakini olarak gösterilmiştir³⁸. Destan ya-

³¹ Bayerle, a.g.e., 21.

³² Bayerle, a.g.e., 84.

³³ Bayerle, a.g.e., 95.

³⁴ János Botka, Latin és magyar nyelvű források a Jászág XVI-XVII. századi történetéhez. *Szolnok Megyei Levéltári Füzetek* 11 (1988) 229, ve İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defterleri 823, 53.

³⁵ *Kapitánylar* "sadak parası" denen bir para öderlerdi, ama ayrıca ortak harcamalardan muaf tutulurlardı. István Gyárfás, *A Jász-kunok története*. IV. Budapest, 1885, 43, 58.

³⁶ Karş. Ferenc Szakály, *Magyar intézmények a török hódoltságban*, Budapest, 1997, 80-82.

³⁷ MOL A57 Libri Regii, cild 4. 219-220. Bálint Kaszás bir ara Borsóhalma'da da bir mülk parçası edinmiştir. Adı sıralanan mülklerle ilgili hakları Eğri Piskoposu ve vekili István Radecz tarafından pek çok kez berkitilmiştir; buna büyük bir ihtiyaç da vardı, çünkü aynı mülkler kral tarafından Imre, Albert ve János Kapitány'a da tevcih olunmuştur ve sonunda 1599 yılında bu mülkleri paylaşmak konusunda anlaşuncaya dek mahkemeleşmişlerdir; karşı. Gyárfás, a.g.e., 175.

³⁸ Gyula Kocsis, Szolnok megyei települések állatkereskedelme és "szekerezése" a XVI. század második felében. *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 1 (1986) 42.

zarımıza göre Bálint ve János atçılıkla da uğraşıyordu. Bálint Kaszás'ın Osmanlı egemenliği altındaki Macaristan'ın bu bölgesiyle Krallık Macaristan'ı arasındaki hayvan, deri ve kumaş ticaretinin en büyük aracı tüccarı Gyöngyös'lü Balázs *deák* ile ticari bir ilişkisi vardı. Jászapáti'li Márton Barla gibi Kaszás'ın da Balázs *deák*'ın sığır nakliyecisi ya da hayvan yetiştiricisi olarak çalışmış olabileceği de göz ardı edilemez. Onları birbirine ne bağlarsa bağlasın, ilişkileri herhangi bir nedenle bozuldu ve Balázs *deák* 1592 yılında defterine Bálint Kaszás ile sürmekte olan davası yüzünden yirmi üç kez Eğri'ye gitmek zorunda kaldığını yazdı³⁹. Yukarıda söylenenlere dayanarak Jászapáti'li Kaszás'larda fetih döneminin en karakteristik tiplerinden birini görüyoruz: canlanan tarımsal talep dolayısıyla kendisini sığır (ayrıca at ve koyun) yetiştiriciliğine ve kısmen de hayvan ticaretine tümüyle adanmış köy-kasaba sakini ve küçük soylu tipini. Yazarımız tarafından kenar notunda "yetenekli Heves sakini" (*civis*) ve "at yetiştiricisi" diye adıyla anılan Jákob Bakó da aynı kategoriye dahil olmalıdır⁴⁰. Bakó'lar Jászapáti'de de yerleşmiş oldukları için, hatta 1579'da köyün yargıcı onlardan çıktığı için⁴¹ iki sülale arasında ortak alışveriş ya da ticari ilişkinin olduğu da düşünülebilir. Belli ki yazarımızın onlardan çevrenin yetenekli girişimcileri diye anması bir rastlantı değil, Heves'e (ve belki de Jászapáti'ye) yapılan saldırılar en çok onlara zarar vermiş olmalı ve bunun sonucunda da at yetiştiriciliğinden vazgeçmiş oldular⁴². Demek oluyor ki bu durumda 1587 yılında Budin'e elçilik heyeti gönderilmesi konusunda Kaszás'ların ve Bakó'ların ellerinden geleni

³⁹ Ferenc Szakály, Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyvei (Adalékok a hódoltság területe kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén). *Agrártörténeti Szemle* 1972/3-4, 374; Márton Barla hakkında bkz. *a.g.e.*, 375-376; karş. Kocsis, *a.g.e.*, 42.

⁴⁰ Jákob (yani Jakab) Bakó adı ilk kez Hatvan sancağının 1546 yılı kayıtlarında Gergely Bakó'nun bekar oğlu olarak görülüyor (Fekete, *a.g.e.*, 48; Hegyi, *a.g.e.*, 113). 1559'den önce evlenmiştir (Hegyi, *a.g.y.*), ve bundan sonra babasıyla birlikte 1562'de ve 1570'de de Heves'in vergi ödeyenlerinin kayıtlarında yer alır (Bayerle, *a.g.e.*, 101; Hegyi, *a.g.e.*, 117, 119). Heves'in ondalık (öşür) vergisi kayıtlarının 1549 ve 1577 yılına ait olanı Gergely Bakó'nun, 1582 yılına ait olanı ise Jákob'un kaydını tutmuştur (Hegyi, *a.g.y.*).

⁴¹ 1570-ben Balázs Bakó ve Pál Bakó (Bayerle, *a.g.e.*, 83-84); Balázs Bakó 1579'da Jászapáti'nin yargıcısıdır (Botka, *a.g.e.*, 229).

⁴² "Jákob Bakó'nun evi harap olduğundan / Atları suvarmaktan bıktular / Çarpışmalar yüzünden sık sık üzülüler" (5. kıta). Gyula Kocsis'in Szolnok ili ve Jászság'ın hayvan ihracatında 1586'da atların görülmemesini belirlemesi gözle görülür bir biçimde bu durumla uyumaktadır (Szolnok megyei, 32-33.). Heves'in hayvan nakletmesiyle ilgili olarak ayr. bkz Gyula Káldy-Nagy, *Harács-szedők es ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. (Körösi Csoma Kiskönyvtár, 9.) Budapest, 1970, 125.

yaptıklarına inanmamız için yığınla nedenimiz var ve öyküye de adlarıyla kişisel olarak tanımanın ötesinde bu yüzden girmişlerdir⁴³.

Bunlardan sonra yalnızca destanın yazıldığı tarihi belirlememiz gerekiyor. Yazar son kıtada açıkça, yazmaya yolculuk sırasında başladığını ve bir sonraki durakta, (Sátoralja)Újhely'de bitirdiğini söylüyor. Bizim edindiğimiz izlenime göre bu eve (Ungvár'a) dönüş yolunda, henüz canlı Budin yaşantılarının etkisi altındayken olmuş olabilir. Çerçeveli-öykü yapısı, yani öyküyü Budin'e gidişle başlatması ve dönüşle kapatması bunun işareti. Bu yüzden biz kendi payımıza adı bilinmeyen yazarın Ali Paşa'nın evliliğinden söz eden destanını 1587 yılı Şubat ayı sonunda ya da Mart ayı başında yazmış olduğunu düşünüyoruz ve bu kişi ya Homonnai'nin güvenilir adamı Kristóf Szattay'dir ya da belki de - ki biz daha çok bundan yanayız -, György Tardi'dir.

İcon'un Türk Tarihiyle İlgili Verileri

1. Kılavuz Veli. Üçüncü kıtada Szattay Budin'e giderken Jászberény'de "...armağan olarak / güzel mızrağını Kılavuz Veli'ye verdi⁴⁴; / Veli ona dostluk sözü verir / Szattay de emrine amade olduğunu söyler". Her ne kadar kılavuzun ziyareti ve karşılıklı armağanlar (armağarlardan burasıyla ilgili Latince kenar notu ileri sürmektedir bunu) tüm öykü açısından yalnızca bir yan epizoddur, o çağın serhat koşulları üzerine bilgilerimiz düşünülecek olursa yazarımızın bu konuya yönelmesi, buna önem vermesi bir rastlantı değildir. Zaten kılavuzlar serhat savaşlarının en önemli kişileri arasındaydı. Yolları, patikaları ve gizli geçit yerlerini bilenler onlardı, "bu yüzden kılavuz yağma... sırasında tıpkı çarpışmayı yöneten komutan... gibi vazgeçilmez bir insandı. Kılavuz olmaksızın da ne Macar ne de Osmanlı çetesi yola çıkmazdı. Ve her iki taraf da ne kadar çok, ne kadar iyi kılavuzu varsa, ötekinin üzerine o kadar çok kazanma umuduyla giderdi. Buna karşılık kılavuzların beceriksizliği çoğu zaman en iyi biçimde hazırlanmış planı bile boşa çıkarırdı" - diye

⁴³ Bálint Kaszás'ın destanda sözü geçen ve Eğri'de bulunduğu günler ve tutsaklığı konusunda hiçbir bilginiz olmamasına karşın, 1587 yılı sonrası yaşamı üzerine şu malumat var: 1596'da Eğri'de askerlik yapar ve savunmasına katılır; cesurca davrandığı için vali István Fejérvölgy Heves ilindeki (Jász)Szentandrás mezrasını ona verir (yani onun tasarruf hakkını bir kez daha onaylar) - burada yalnızca 32 serf çiftliği kurabilmek koşuluyla. Kocsis- a.g.e. (n. 38), 31.

⁴⁴ OSzK'nın nüshalarından birinde (1618/i): "Kalauz Velinek ada kopiait" (Kılavuz Veli'ye mızrak verdi).

yazıyor konuyu en iyi bilen Sándor Takáts⁴⁵. İki taraf da birbirlerinin kılavuzlarını iyi tanır ve acımasızca kovuştururdu. 1581 yılına ait bir krallık fermanı öldürülen her Osmanlı kılavuzu başına 24-30 Forint ödül koymuştu⁴⁶. Ama bu pek seyrek gerçekleştiği için, üstelik öldürülenin yerine kısa sürede bir başkası geçtiği için savunmayı yönlendirenler ünlü, becerikli ya da etkisi çok olan kılavuzlarla iyi geçinmeye önem verdiler. Daha 1579'da Heves serhatlerinde ortaya çıkan Jászberény'li Veli de bu tür bir "yol gösterici" olmalıdır. Bu yılın 3 Ekim'inde Budin paşası Prens Ernest'e bir mektup yazar ve Eğri'ye doğru ilerleyen ve Eğri'liler tarafından tuzağa düşürülen Osmanlı yağmacı birliğinin o taraflarda kötü bir niyetle dolanmadığını belirtir: "Kılavuz Veli önderliğinde at sırtında Eğri'ye gidenlerin hiçbir başka niyetleri yoktu, yalnızca yiyecek için Heves'e gidiyorlardı, Eğri'liler o taraflardaydılar ve baskın düzenlediler ve onları yenip kimisinin kellesini uçurdular, kimisini ise alıp götürdüler; oysa bunlar kendilerinin Hatvan Beyi'nin emriyle ve Voyvoda'nın iradesiyle oraya gittiklerini söyleyebilirlerdi..."⁴⁷. Demek, Veli'nin ilk "yol göstericiliği" pek başarılı olmamış ve herhangi bir biçimde bu serüvenden canını kurtarmıştır ve hikayemiz sırasında en azından sekiz yıldır o taraflarda hizmet veriyordu. Şurası da kesin sayılabilir ki, 1579'da olduğu gibi daha sonraki yıllarda da sık sık oraların sahibi olan Hatvan sancağı beyi için gelir elde etmek, taksit toplamak ya da yiyecek sağlamak için Heves'te ve Jászág'da dolaşmıştır. Bu durumda da kasabanın yukarda anılan sıkıştırma olaylarında onun da doğrudan rolü olduğunu haklı olarak varsayabiliriz. Yani Szattay'ye eğer Heves'e destek aramak istiyorsa Kılavuz Veli'nin iyi niyetini satın alması tavsiye edilmiş olmalıdır ve yazımıza göre de dostça buluşma ve mızrak armağanı da buna yarayacaktı.

2. Ali Paşa ve Budin Dolayındaki Spor Oyunları. Kalaylıkoz Ali Paşa'nın faaliyeti üzerine Sándor Takáts (pek çok kaynağın yanı sıra *Icon*'u da kullanarak) ayrıntılı bilgiler sunuyor; bu yüzden biz onun yaşamının Takáts tarafından bilinmeyen ya da yeterince vurgulanmamış bazı bölümüne değineceğiz⁴⁸. İstanbul'a doğru yola çıkmış olan imparatorluk elçisi Paul Eit-

⁴⁵ Sándor Takáts, A kalauzok és kékem a török világban. In: Aynı yazar, *Rajzok a török világból*. II. Budapest, 1915, 138.

⁴⁶ *A.g.e.*, 147.

⁴⁷ *A budai basák magyar nyelvi levelezése*, 192: No. 173.

⁴⁸ Sándor Takáts, Vezír Kalajkiloz Ali basa. In: Aynı yazar, *A török hódoltság korából*. y. ve y. y. 153-179.

zing'in içoğlanı Wolf Andreas Steinach 1583'te Budin'e ulaştuklarında yolculuk gnlğne "boylu boslu ve saygın Ali Paşa'nın" Hırvat asılı olduğu bilgi-sini ekledi⁴⁹. Venedik'in İstanbul elçisi Gianfrancesco Morosini iki yıl sonra kaleme aldığı kapanış raporunda Ali'nin "İslav" kökenli olduğunu yazmıştır ve bu açıklama en azından Steinach'ın verdiği bilgiyle çelişme-mektedir. Ayrıca Morosini'ye yalnızca bu bilgiyi değil, Ali Paşa'nın kısa, ama tam bir kariyer ve karakter çizimini de borçluyuz; bu bilgiler tarihimizin sisler ardındaki pek çok noktasını ve bağlantılarını aydınlatıyor.

İlkin Ali Paşa'nın kariyerinin başlangıcına yeni bir ışık getiren bölümü alıntulayalım: "Yedinci (vezir) Ali Paşa aşağı yukarı kırk yaşlarında, İslav kökenli, güçlü kuvvetli bir yapısı olan bir adam. (Sokollu) Mehmed Paşa'nın kölesi idi, paşa bu yakışıklı genci sakalı bitinceye dek sarayında tutacak olan Padişah'a armağan etti. O zaman yine aynı paşa oradan ařnigir (*cesimir*) olarak çıkmasına yardım etti. Ama bu rütbe Babiali'nin (gelecekteki) vezirlerinin saraydan çıkarken genellikle yükseltildiği ölçüde seçkin bir rütbe değildi... (Altuncu vezir) Cafer Paşa'nın tam tersi bir karaktere sahip; alışkanlıklarına bakıldığında yukarılara tırmanmış bir köylüye benziyor, çok kibirli, herkes onu deli sayıyor... Gösteriř yapmakta çok başarılı olmasına karşın onu değerli bir insan saymıyorlar. Her şeyi biraraya getirecek olursak yıllarca Budin'in valisi idi, Macaristan'ın sınır bölgelerinde bu mevkiye herhangi bir leke düşürmeksizin bulundu."⁵⁰ Eğer buna 1580 yılında beylerbeyliğine atanmadan önce sarayda *mir-i alem* mevkiinde bulunduğunu eklersek⁵¹, Ali Paşa'nın hiç de farklı olmayan yazgısı önümüze serilir. 1540'lı yılların ortasında Hırvatistan'da bir yerde doğmuş olmalıdır, çocukken ya da yeni yetmeyken devşirilmış ve Sokollu Mehmed Paşa'nın kulu olmuştur. Eğer 1580'li yıllarda Vác'ta mukataa emini olan Osman'ın, Ali'nin kardeşi olduğunu söyleyen Sndor Takts'a inanacak olursak bu durumda iki kardeş birlikte devşirilmış olmalıdır⁵². Ali'nin dış görünüşünün çok şey vaat ettiği kuşkusuzdur, çünkü Osmanlı ileri gelenleri hükümdarlarına en yakışıklı kölelerini armağan ederlerdi. Saray okulu yılları sona erince eski sahibi yine araya girmiş ve himayedarı sarayın ařnigirleri arasında devlet adamı olarak

⁴⁹ Lajos Tardy, *Rgi hrnk a vilgban*. Budapest, 1979, 125.

⁵⁰ Eugenio Albri, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al senato il secolo dicemosesto*. III/III. Firenze, 1855, 291-292.

⁵¹ M. Tayyib Gökbilgin, "Kara Üveys Paşa'nın Budin Beylerbeyliği". *Tarih Dergisi* 2:3-4 (1950-51 [1952]), 31.

⁵² Takts, *Vezir Kalajkiloz*, 169.

kariyerine başlamıştır (her ne kadar Morosini bundan küçümseyerek söz ediyorsa da bu hiç de kötü bir başlangıç sayılmaz). Bu konumdan güvenilir kişilerin bir mevkii olan *mir-i alem*'liğe dek yükselmesi Sokollu'nun ona daha sonra da tam bir destek verdiğini gösterir ve bunun sonucu olarak da Ali 1570'li yılların sonunda imparatorluğu gerçekten yöneten o kapalı çevrenin, "Gerçek Osmanlılar" çevresinin bir üyesi olmuştur. Budin valiliğini Sokollu'nun mensupları (belki de dul eşi) yardımıyla sağlamış olduğu düşünülebilir, çünkü *mir-i alemn* sarayı terk ettiklerinde normal durumda ilkin sancak beyi olurlardı. Ali Paşa'nın Budin'de görev yaptığı tarih yakın zamanlarda Géza Dávid tarafından tam olarak saptanmıştır. İlk atanması 3 Haziran 1580'de olmuş ve 29 Eylül 1583'e dek, yani yerine Yusuf ya da öteki adıyla Sinan Paşa geçinceye dek bu mevkide kalmıştır. İkinci kez ona 17 Nisan 1586'da Budin tevcih edilmiş ve 22 Şubat 1587'de burada ölmüştür.⁵³

Elçi Morosini'nin onun yeteneklerinden ve davranışlarından olumsuz bir biçimde söz etmesi belki de tümüyle temelsiz değildir. Ali Paşa'nın Antal Gévay'ye göre "züppe" anlamına gelen *Kalaylıkoz* lakabı da onun tuhaf alışkanlıklarının bir işaretidir⁵⁴. Peçevi'nin kısa biyografisi bu adın gerçekten de kulağa pek hoş gelmediğini sezdiriyor: "Vezir Ali Paşa: Kalaylı koz deyü telkib olunmuş idi. Ama gayet silahşor ve nümayışı ve binişi hub bir vakur kimesne idi."⁵⁵. Buna karşılık ilginçtir, destan yazarımız onu "çok dindar", "güzel sık kızıl sakallı" biri olarak tanımıştır (7. kıta). Tabii bunları belirtirken 1587'de artık büyük bir nüfuzu olan destekçilerinin yaşamadığını göz önünde bulundurmalıyız; bu durum daha önceleri alabildiğine fazla olan özgüveninin azalmasına yol açmış olmalıdır.

Saray içinde yetiştirilmesinin bir sonucu olarak Ali Paşa, imparatorluğu yöneten sınıfı toplumun alt tabaka yığınlarından köklü bir biçimde ayıran o kendine özgü kültürün bir temsilcisi olmuştur. Doğuştan değil de, kimi kes-

⁵³ Géza Dávid, *Török közigazgatás Magyarországon*. Profesörlük tezi. Budapest, 1995, 213-215. Evliya Çelebi'ye göre kentün dışındaki bir tepedeki mezarı kutsallık kazanmıştır: Evliya Çelebi b. Derviş Mehemed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. VI. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı. İstanbul, 2002, 154.

⁵⁴ Gévay, a.g.e., 12. Bizim için şimdilik anlamı pek açık olmayan bir sözcük olan *Kalaylıkoz*'u (*kalaylı* artı *koz*) Peçevi Tarihi'nin Macarca çevirisi için hazırlanan notlar - ilk sözlük anlamına uygun olarak -, "Kalaylanmış ceviz" diye çeviriyor: *Török történetűrók*. III. 1566-1659. Çeviri ve notlar: Imre Karácson. Hazırlayan ve önsöz: Gyula Szekfü. Budapest, 1916, 87: not 1.

⁵⁵ *Tarih-i Peçevi*. II. İstanbul, 1283/1866, 28.

kin bakışlı Batılıların bu tür insanlar için kullandığı deyişle, "Turc de profesión" (meslekten Türk) idi. Rütbe bakımından eşit düzeydeki arkadaşlarına onu bağlayan, aynı kültür, aynı dünya anlayışı ve aynı adetlerdi. Bu üst düzey kastın üyeleri padişahın inayeti ya da gazabı gereği imparatorluğun hangi köşesine savrulmuş olurlarsa olsunlar, yalnızca aynı şairleri okumakla, aynı müziği dinlemekle ve aynı mistik akımlardan hoşlanmakla kalmaz, aynı biçimde eğlenirler ve kutlamalar yaparlardı.

Yani *Icon*'un andığı ya da bunlara benzer spor oyunlarının İstanbul'daki bayram gösterileri konusunda bilgi sunan kayıtlarda sırasıyla karşımıza çıkması bir rastlantı değildir. Osmanlı'nın başkentinde (ve başka birkaç büyük kentte) halka açık eğlenceleri (resmi geçit töreni, sirk ya da spor gösterileri, savaş manevraları vb.) çoğunlukla şu nedenlerle düzenlenirdi: Şehzadelerin sünneti, sultanaların nişanı ve nikahı, padişah çocuğunun doğması, askeri bir zafer, şehzadelerin derse başlamaları, yabancı ülke elçilerinin kabulü, dinî bayramlar, padişahın cuma namazına gidişi vb.⁵⁶. Bunların tümü içinde en görkemlisi şehzadelerin sünneti sırasında yapılan şenliklerdi. Bunlar arasında da Sultan Murad'ın oğlu Mehmed için 1582'de düzenlediği ve 50 günden çok süren -Avrupa'nın önemli saraylarına da davetiyeler gönderilmişti-, sünnet şenlikleri tümünü aşar⁵⁷. Olaylarla ilgili olarak yalnızca yazılı kayıtlar değil, birkaç minyatür kitabı da vardır; bunlar yardımıyla *Icon*'da sıralanan oyunları açıklamayı deneyebiliriz.

İşimiz en çok *Icon*'un ketum bir biçimde şunları yazdığı birincisi konusunda zor: "Şenlikte bir *cziera* yaptırdı." Şansımız var ki burada geçen Osmanlıca sözcük düzeltilmiş ve geniş bir kenar notu da eklenmiş: "*Cziemal idolum seu Gigas Turci[c]us armatus pro pedibus vivit hominibus utitur.*"⁵⁸. Uzun uzun düşündükten sonra buradaki *vivit*'in olasılıkla bir matbaa yanlışı olduğu ve *vivis*'in yerine yazıldığı sonucuna ulaştık. Bu durumda da metin şöyle çevrilebilir: "Cziemal: silah kuşatılmış Türk takliti ya da dev (bir kukla); ayak olarak insanları kullanır (yani insanlar taşımaktadır)". *Cziemal* sözcüğünde hiç kuşkusuz Arapça kökenli Osmanlıca *camal* ya da *cemal* kelimesini görebiliriz; Meninski'nin sözlüğü bu konuda şu bilgileri veriyor: "*giamāl ojuny* (günümüz transkripsiyonuyla: *camal* oyunu): *Persona, aut fi-*

⁵⁶ Metin And, *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*. Ankara, 1982, 12. vb.

⁵⁷ Ayrıntılı betimi: Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches...* IV. 1574-1623. Pest, 1829, 118-134.

⁵⁸ Szilády'nin baskısında eksiklikler var, bu yüzden OSzK'nunkinden alıntı yaptık (I. 1618/i).

*gura aliqua ficta ad similitudinem hominis, qua ludunt in bacchanaliis*⁵⁹. Yazarımız belli ki buna benzeyen, insan biçimli bir karakter görmüş olmalıdır, ama tam olarak ne gördüğünü söylemek güçtür. İstanbul geçit törenlerinde ve şenliklerde pek çok kukla ya da maket dolaştırılırdı. Zanaatkarların 1720 yılı yürüyüşünü tasvir eden minyatürlerde ortalama insanın iki ya da üç katı figürler vardır ve bazılarının da iki yüzü vardır. Onları ya içine giren insanlarla ya da ipler aracılığıyla oynatırlardı, ama üzerlerinde silah görülmemektedir⁶⁰. Şimdi artık - yukarıda yaptığımız açıklama doğru olduğu ölçüde-, Ali Paşa'nın devini de insanların taşıdığı doğrulanmış oluyor, ama eğer silah kuşandırılmış ise, bunların benzerlerini manevralarda rol oynayan kuklalarda aramamız gerekir. 1582 şenliğinde bir defa iki yüz sipahi ustalık gösterisi sunmuştu. Bu sırada Hıristiyan kılığına sokulmuş, başında Macar şapkası taşıyan bir kukla getirmiş ve bir toprak yığınına dikmişlerdi; sipahilerin görevi at sırtındayken ok atarak bunu vurmak ve sonra da kılıçla başındaki şapkayı uçurmak idi⁶¹. Sözü edilebilecek bir başka nesnenin hem resmi ve hem açıklaması var. Sakallı, Hıristiyan bir erkeği betimleyen maket, uzatılmış sol elinde yuvarlak, kalkana benzeyen bir nesne tutmaktadır, sağ eline ise bir kordonun ucundan sarkan içi taş dolu çuval tutuşturmuşlardır. Bu maket kendi çevresinde dönerdi. Saldıran atlının yapacağı iş kargısını kalkanın ortasındaki çukura olabildiğince güçlü bir biçimde saplamak ve böylece de kuklayı olabildiğince çok kez döndürmekti. Ama yanından geçerken çok dikkat etmesi gerekiyordu, çünkü sarkan çuval korkunç bir biçimde ensesine inebilirdi⁶².

Alıntuladığımız koşutluklar arasından hiçbiri bizim yazarımızın tarif ettiği makete tam olarak benzemiyor. Muhtemelen kendisinde yürüyüşlerin dev figürlerinin ve Hıristiyan kılığına sokulmuş manevra kuklalarının özelliklerini birleştiren bir "hibrid" idi. Ama şu konuda emin olabiliriz ki, Budinli Türkler bunu savaş oyunlarında kullanıyorlardı. Demek oluyor ki

⁵⁹ Francisci a Mesgnien Meninski, *Lexici arabico-persco-turcici. Secundis curis recogniti et aucti*, II. [Wien,1780], 388 (sözcük bu sözlüğün ilk baskısında yoktur). Karş. Jules Théodore Zenker, *Dictionnaire turc-arabe-persane*. I. Leipzig, 1866, 365 (Bianchi, yani sonuçta Meninski'ye dayanarak): "*espèce de jeu, de déguisement ou d'imitation de figures humaines*".

⁶⁰ And, a.g.e., 95. ve No. 46, 130, 138 ve 140 resimler; karş. Esin Atıl, *Levni ve Surname. Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*. İstanbul, 1999, 51, 180.

⁶¹ Lubenau'nun betimine göre: And, a.g.e., 129.

⁶² And, a.g.e., 96-97. ve No. 45 renkli resim. Bu oyun Batıda da yaygındı, ama orada *Quintain* adı verilen kukla Türk kılığına ya da Müslüman kılığına sokulurdu. Son yıllarda Rönesansını yaşayan "Ortaçağ manevralarında" bu gereçler yine görülebilmektedir (örneğin Sümeğ kalesinde).

Icon yardımıyla bu tür yardımcı araçlara Osmanlıların *cemal* adını verdikleri saptanabilir. Osmanlı kaynaklarında sözcüğün bu biçimde kullanılmasının izine rastlamadığımız için *Icon* sağlam bir kaynağa dönüşmüş oluyor.

İkinci oyunla ilgili olarak tarihî destanda şunları okuyoruz: "... Eski-Budin (Óbuda) tarafında / Yere ağaçtan uzun bir direk diktirdi / Tepesine bir düğme kondurdu / At sırtında bunu vururlardı meydanda" (8. kıta). Kente giden öteki yolların boyunda, Budaörs ve Budakeszi taraflarında benzeri hedefler diktirmişti, bunların birinin üstünde elçilik heyetinin geçtiği sırada hala saplanmış bir ok görülüyordu (9. kıta)⁶³. Dörtmala koşan atlı okçular Osmanlı bayramlarının en sık görülen oyuncularındı, örneğin 1582'de neredeyse her gün bir gösteri sunuyorlardı. Kimi zaman tahta levhalara, kimi zaman insan biçimindeki kuklalara, kimi zaman önlerinde sürüklenen yüzüklere ya da halkalara, kimi zaman atlarının nallarına nişan alıyorlardı, ama en sık görüleni uzun bir sırığın ucuna yerleştirilmiş altın bir küreye nişan almaktı. Bir görgü tanığı 11 Haziran 1582'de günlüğüne şunları yazmıştı: "Öğle üzeri 100 kadar atlı tüylü giysileriyle, Hipodromun ortasına dikilmiş çok uzun bir direğin ucundaki altın topa atış gösterileri yaptılar"⁶⁴. Çağdaş bir minyatür de II. Sultan Murad'ı (1421-1451) böyle bir gösteri sırasında göstermektedir ve bu da 16. yüzyıl Osmanlılarının eğlence olarak topa nişan almakla çok eski bir geleneği izlemiş oldukları sonucuna ulaşmamıza izin veriyor⁶⁵. Tüm bunlara dayanarak Ali Paşa'nın ve süvarilerinin Budin dolayında tam da bu oyunda büyük bir gayretle kendilerini denemiş oldukları konusunda hiçbir kuşumuz kalmaz.

Icon son olarak şu spordan söz ediyor: Ali Paşa'nın buyruğuyla çamdan uzun bir direğin tepesine gümüş bir kupa yerleştirildi, buraya kadar tırmanabilen kupayı alma hakkına sahipti (10. kıta)⁶⁶. Direğe tırmanmak Osmanlı şenliklerinin programlarının sürekli ve çok sık yinelenen bir gösterisiydi. Kupayı alma yarışını çok seviyorlardı, ama tırmanmanın daha

⁶³ Takáts da bu şiirleri alıntılıyor (Vezír Kalajkiloz, 156).

⁶⁴ Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)*. Ankara, 1983, 55; karş. And, a.g.e., 53. ve Nurhan Atasoy, *1582 Surname-i Hümayun. Düğün Kitabı*. İstanbul, 1997, özellikle 42-43. Krş. Gisela Procházka-Eisl, *Das Sürnâme-i-i Hümayün. Die Wiener Handschrift in Transkription, mit Kommentar und Indices versehen*. İstanbul, 1995.

⁶⁵ Klára Hegyi - Vera Zimányi, *Az oszmán birodalom Európában*. Budapest, 1986, No. 39 renkli resim. Bu spor olayları kabak atışları (kabak yarışları, kabak okçuluğu) denen oyuna çok benzemektedir, belki kökenlerini de bu sonuncuda aramalıyız; bunun için bkz. Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*. Ankara, 1999, 37-43.

⁶⁶ Karş. Takáts, a.g.e., 156.

başka pek çok biçimi de modaydı. Örneğin 1530'da ve 1582'de canı isteyen hem düz, hem de yağlı direğe turmanabiliyordu. At Meydanı'nda bulunan Mısır'dan gelme granit sütuna, yani Dikili Taş'a turmanmayı deneyenler de çıkıyordu sık sık. Kimi zaman kayış ya da ip gibi yardımcı araçlar da kullanabiliyorlardı. Bu gösterilerde sık sık kaza da oluyordu⁶⁷.

Burada *Icon*'un Ali Paşa'nın kendisini, adamlarını ve konuklarını nasıl eğlendirdiği konusunda ayrıntılı bilgi vermediğini ekleyelim. At yarışları düzenlediği besbelli, çünkü buna *Icon* da bir yarım cümleyle değiniyor ("iyi bir at yarışçısıydı", 7. kıta)⁶⁸. 1583 yılında şehre yolları düşen Habsburg elçilik heyetini ise "iki Türk'ün gerili ipin üzerinde insanı hayrete düşüren denge gösterileri" ile memnun etmişti⁶⁹. Ustalıklarını tıpkı herhangi bir İstanbul şenliğinde sergiler gibiydiler.

Osmanlı egemenliğindeki Macaristan'ı kültürel-düşünsel performansına bakarak imparatorluğun kenar bölgesi, "geri kalmış" eyaleti olarak değerlendirmek adettir. Bu pek çok açıdan yerinde bir değerlendirmedir, ama *Icon*'un az önce çözümlediğimiz verileri merkezde yetiştirmiş ve oradan buraya gelmiş olan yüksek rütbeli askerlerin ve bürokratların başkentte edindikleri kültürü ya da onun kimi öğelerini yanlarında getirdiklerine ve buradaki faaliyetleri sırasında onun normlarına göre yaşamaya çalıştıklarına dikkatimizi çekiyor. Böylece yığınları etkileyecek ölçüde olmasa bile yine de Buda'yı, Temesvár (Temeşvar)'ı ve daha birkaç yerleşimi merkezi İstanbul olan kültür çevresine bağlamışlardı. Başkent, sağa sola savrulmuş ileri gelenler aracılığıyla, imparatorluğun en uzak köşesine bile hanedan ve kullarının özdeşliğinin en önemli öğelerinden birini oluşturan kültürel örnekleri yansıtabiliyordu. İşte bu yüzden İstanbul ile kimi yerel merkezler arasındaki bağlar ne denli zayıf olursa olsun, yine de yönetimin üst düzeyinde Osmanlı İmparatorluğu'na nispeten organik bir çehre vermek için yetiyordu. Bu anlamda Budin tıpkı Bağdat ya da Kahire gibi Osmanlı dünyasının organik bir parçasıydı.

3. Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın Ölümü. Eğer beklenmedik bir anda patronu, Osmanlı devletinin en saygın politikacısı ölmeseydi, Ali Paşa belki de Esmâ Han ile hiç evlenmeyecek ve yaşamı da böyle trajik bir

⁶⁷ And, a.g.e., 46, 140; karş. No. 65 renkli resim ve Aul, a.g.e., 174.

⁶⁸ Minyatürlerdeki İstanbul at yarışları: And, a.g.e., No. 18-19. resim.

⁶⁹ Tardy, *Régi hírünk*, 125.

biçimde sona ermeyecekti⁷⁰. Sokollu Mehmed Paşa sadrazamlığa 1565'te geçti ve yıllar sonra öyle bir kişisel güç edindi ki, böylesi Osmanlı tarihinde pek nadiren görülmüştü. Akrabası ve kendisine büyük saygı duyan tarihçi Peçevi İbrahim Efendi onunla ilgili olarak şunları yazıyor: "Merhum ve mağfurun-Leh Sultan Süleyman'a iki yıl mikdarı [1565-1566], ve sekiz yıldan ziyadece Sultan Selim'e [1566-1574] ve altı yıl mikdarı dahi Sultan Murad'a [1574-1579] vezir-i azam olub Sultan Selim asrında hod padişah-i manevi idi. Vüzeradan birine müyesser olmayan istiklal ile imtiyaz bulmuşdur."⁷¹.

Ancak yaşamının son yıllarında bu eşsiz gücüyle bile kendisine karşı örgütlenmiş olan fraksiyonun çevirdiği dolaplara ve acımasız saldırılarına karşı koyamadı⁷². Güvendiği adamlarını sırayla yerinden oynattılar ya da idam ettiler; hükümdarın kendisinin de onunla ilişkisini kesmeye hazırlandığının pek çok belirtisi vardı. Ama buna gerek kalmadı, 12 Ekim 1579'da öğleden sonra bir divan toplantısında bir arzuhalcı sadrazamı hançerledi ve aldığı bu ağır yara sonucu o akşam öldü. Daha sonra pek çok kişi bu suikastta Sultan Murad'ın da parmağı olduğunu düşündü. Peçevi'ye göre hükümdar -tahta çıktığı sırada bir konuda incindiği için-, gerçekten de sadrazama karşı öfke duyuyordu, ama bir neden olmaksızın onun kanını dökecek kadar hiç alçalmamıştı⁷³. Osmanlı tarih yazarları katilin kişiliği ve onu buna yönelten nedenler konusunda çeşitli düşünceler ileri sürüyorlar. Kimileri bu kişinin, tamarı alındığı ya da azaltıldığı için Sokollu'dan böyle intikam alan bir "alçak hallü" sipahi olduğunu yazıyor. Diğerleri sadrazamdan sürekli olarak bağışlar alan bir "sarhoş" olduğunu belirtiyor, çoğu ise bu kişinin Bosnalı biri olduğunu ekliyor. Bundan yola çıkan modern araştır-

⁷⁰ Destanın "Azma Zultân"ının adı Osmanlı kaynaklarında elif, sin, mim, ye, hi, elif, nun harfleriyle yazılıyor ve bunu değişik araştırmacılar İsmihan ya da Esmahan diye okuyorlar. İlginçtir, 1586 yılına ait bir arşiv kaynağında ilk elif *medda* ile yazılı, ki katibin de bu adı Asma Han diye telaffuz ettiğinin bir göstergesi olabilir (İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, D. BŞM, 40821, 2). Buna rağmen biz de Türkçede yerleşmiş Esmâ Han ve Esmâ Han Sultan biçimini tercih ettik.

⁷¹ *Tarih-i Peçevi*, I. İstanbul, 1281/1864, 25. Sokollu Memed Paşa'nın yaşamı ve faaliyeti konusunda: Mehmed Tayyib Gökbilgin, *Mehmed Paşa, Muhammed Paşa. Sokullu, Taviî*. In: *İslâm Ansiklopedisi*. 7. Cilt. İstanbul, 1993, 595-605; Gilles Veinstein, *Sokollu Mehmed Paşa*. In: *The Encyclopaedia of Islam*. New Ed. Vol. IX. Leiden, 1977, 706-711.

⁷² J. von Hammer, *a.g.e.*, IV. 3-9.; Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*. Princeton, 1986, 71-73, 294-296.

⁷³ *Tarih-i Peçevi*, I. 26.

malar katilin, 1561'de boğdurulan Bosna'daki dinî hareketin önderinin öcünü almak için sadrazamı hançerlemiş olabileceğini ileri sürmüştür⁷⁴.

İlginç bir biçimde kronikçilerin neredeyse hiç istisnasız tümü bu kişinin *divane* (o çağın Macarcasına göre: *bolond*, günümüzün Türkçesinde *deli*) olduğunu belirtirler. Kimileri ise suikastı derviş kılığında gerçekleştirdiğini ileri sürer. Yaygın kanıya göre "deli", Paşa'ya bir dilekçe vermek bahanesiyle yaklaşmış ve bunu çıkaracağı beklenirken kolunun yeninden bir hançer çıkarmış ve Sokollu Mehmed Paşa'nın göğsüne saplamıştır (bazılarına göre ise her zaman olduğu gibi sadaka için gelmiş ve Paşa'nın cebinde para aradığı anı kollamıştı). Katil o anda yakalandı ve ertesi gün dört parçaya ayrıldı (elleri ve ayakları atlara bağlanıp dört ayrı yöne çektirildi) ve uzuvları başkentin dört kapısına çivilendi⁷⁵.

Icon, sadrazamın öldürülmesi olayının nedeni olarak bunlar arasından haksızlığa uğramış olan sipahiye (*iszpai*) gösteriyor. Buna göre Paşa "deli" Türk'ün güzel köyünü elinden alır, ama tazminat olarak ona para, giysi, yiyecek yardımında bulunacağına söz verir ve gerekirse de onu koruyacaktır; istediği zaman da rahatça huzuruna çıkabilecektir. Sipahi umarının elinden gitmesini bir türlü içine sindiremez ve durmadan sadrazamı rahatsız eder. Sonunda rulo haline getirdiği dilekçesinin içine bir hançer saklar ve Paşa'nın huzuruna çıkar. Mektubu açar ve elinde kalan hançer "ile şişler". Deliyi ceza olarak atın kuyruğuna bağlayıp sürükleyerek dolaştırırlar ve öldürürler.

Sadrazama İbrahim (*İbreim*) adını vermesi yanlış bir yana bırakılacak olursa yazarımızın betimi tamdır, hatta yalnızca onda yer alan birkaç sahne de vardır. Bunlardan biri katilin aleti mektubun içine saklamasıdır (Osmanlı yazarları elbisenin yanına ya da yeleğin içine gizlenmiş silahtan söz ediyor). Öteki ise Sokollu'nun el koyma olayına karşılık kendisini koruyucu, hamî olarak (*tutor*) önermesidir. Tımara el konmasının gerekçesini "... deliye mal mülk yaraşmaz" (13. kıta) diye izah eder, ama bunun nedeni konusunda bir açıklama yapmıyor. *Divane* ya da *deli* adı serhatlerde çoğunlukla gönüllülerden (ve çok sık olarak da bir olasılık sonradan İslamı kabul eden-

⁷⁴ Gökbilgin, a.g.e., 604; Veinstein, a.g.e., 710.

⁷⁵ En önemli bilgiler şu yapıtta özetlenmiştir: İsmail Hamî Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. III. İstanbul, 1972, 48-49.

lerden) oluşan kale askerlerinin ve tımar sahiplerinin özel adı idi⁷⁶, muhtemelen "kahramanımız" bu köye bir parça kurallara aykırı olarak konmuştu, talih bu ya, toprağa sadrazam da göz dikmişti. Ama bu trajik olaya yol açan neden ne olursa olsun, katil hançer yalnızca Sokollu Mehmed'in yaşamını söndürmekle kalmamış, evli olduğu için karısı Esmâ Han'ı da dul bırakmıştır.

4. Esmâ Han ve Ali Paşa'nın Evliliği. 1545'te doğmuş olan bu kadın II. Sultan Selim'in (1566-1574) kızı ve olay sırasında hükümdarlık eden III. Sultan Murad'ın (1574-1595) kızkardeşi idi. 1562'de Sokollu Mehmed ile evlendi; bu sırada parlak törenlerle iki kızkardeşi daha Osmanlı devletinin ileri gelen devlet adamlarıyla evlendirildi. Gevher Han, Macar kökenli Piyale Paşa'nın, Şah ise çakırcı başı Hasan Ağa'nın karısı oldu⁷⁷. Üçlü düğün töreni önemli politik gerekçelerle torunlarına koca seçen yaşlı Sultan Süleyman'ın arzusu üzerine düzenlendi. Bu sırada artık hayatta kalan tek oğlu Selim'in tahta geçeceği belli olmuştu ve hastalıklarla uğraşan padişah hükümdar değişikliğinin olabildiğince küçük sarsıntularla gerçekleşmesini istiyordu. Kendi deneyimlerine göre iyi biliyordu ki, bu ancak başlangıçtaki o kritik dönemde iktidar seçkinlerinin belirleyici role sahip çevresinin tümüyle hükümdarın arkasında yer almasıyla olanaktı. Demek, bu evlilikler yeni bir dönemin hazırlayıcısıydılar; en önemli kişiler aile bağlarıyla hanedana, geleceğin padişahına bağlanmış oluyordu, bu durumda padişah "enişterleri" nin hiç tereddüt etmeksizin kendisinin yanında yer alacaklarından emin olabilirdi. Bu konuda aldanmadı da, hatta Süleyman tarafından çok geçmeden sadrazamlığa getirilen Sokollu Mehmed Paşa daha sonraları da iktidarının en büyük dayanağı olarak kaldı.

Esmâ Han'ın ve Sokollu'nun birleşmesi sırasında sultan ailesinin kadın üyeleriyle devşirme kökenli devlet adamlarının evlendirilmesi epey eski bir geçmişe dayanıyordu ve bu, hanedanın güvenilir kişilere dayalı politikasıyla bağlantılıydı⁷⁸. Padişahlar 15. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak devletin

⁷⁶ Bu iki adın kullanımı henüz tümüyle açık değildir, karşı. Claudia Römer, *Osmanische Festungsbesatzungen in Ungarn zur Zeit Murāds III. Dargestellt anhand von Petitionen zur Stellenvergabe.* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung, 35.) Wien, 1995, 43-45; Klára Hegyi, *Török berendezkedés Magyarországon.* (História Könyvtár, Monográfiák, 7.) Budapest, 1995, 100.

⁷⁷ M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları.* Ankara, 1985², 40-42.

⁷⁸ Burada anlatılanlar için bkz. Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem. Woman and Sovereignty in the Ottoman Empire,* New York - Oxford, 1993, 65-79, 143-149.

yönetiminde yetiştirilmiş devşirmelere (kullara) daha çok yaslandılar ve onların sadakatini pekiştirmek için içlerinden pek çoğuna kendi ailelerinden eş verdiler. II. Bayezit çağından başlayarak (1481-1512) Osmanlı sultanaları yalnızca *damad* ünvanı verilen böyle devlet adamlarıyla evlenebiliyordu. I. Selim zamanında (1512-1520) bu tür ilişkilerin ve damatların politik önemi daha da artar: Bunlar sırasıyla vezirlik rütbesi alır, hatta sadrazamların yarısı da artık damadlar arasından çıkar. Derken Sultan Süleyman damatlık kurumunu tüm politik sistemin dayanak noktası yapar: onun eniştesi olmak eninde sonunda, sadrazamlığa ulaşmanın en başta gelen koşulu olur. Dokuz sadrazamın yalnızca üçü damat değildi (bunların ikisi babasının çevresinden gelmişti, biri ise hadımdı). Damat sisteminin gelişmesine koşut olarak hükümdarların eş seçimi de kökten değişikliğe uğrar; 15. yüzyıl sonunda artık çoğunlukla kul cariyeleleri vardır, evlilik bundan böyle olağanüstü bir olay anlamına gelir.

Değişiklikler sultan ailesinin kadın üyelerinin değerini tam anlamıyla artırdı, çünkü hanedanın etkisinin yayılmasında önemli bir rolleri olabiliyordu. Düğünler büyük, açık törenler eşliğinde yapılırdı ve bu halkın yoksun kaldığı hükümdar düğünlerini de bir parça karşılamış oluyordu. Bu olay çoğu zaman şehzadelerin sünnet düğünleriyle birleştirilirdi ve "*panem et circenses*" (yiğınları yiyecek ve basit eğlencelerle kazanmak gerekir -Ç.n.) ilkesi gereği gösteriler kimi zaman haftalarca sürerdi.

Bu tür evliliklerin alışılmadık pek çok çizgisi vardı. Her şeyden evvel, adetlere aykırı olarak kadının "yönetici" olması eşlerin yaşamına damgasını vurmuştu. Erkeklerin çoğunun kendileri sultanın lütfuna mazhar olduklarında karıları ve çocukları zaten olurdu ve sultanalar onların eski eşlerinden ayrılmalarını isterlerdi. Buna yanaşmayanların ise doğabilecek çok kötü sonuçlara da katlanmaları gerekebilirdi. Budin Paşası Sokollu Mustafa'nın başka nedenlerin yanı sıra idam edilmesinin bir başka sebebi de sultanın kızkardeşinin evlenme önerisini reddetmesiydi⁷⁹. Hanedan kadınları daha sonraları çok masraflı, çoğu zaman savurgan bir yaşam sürdürürlerdi ve buna değil karşı çıkmak, yasaklamaya kalkışmak bile çok güçtü. Evliliğin kendisi de damad için büyük bir maddi yük demektir. Tüm sistemin, sultanaların evlendirilmesinin bir başka nedeni de zorunlu olarak verilmesi gereken evlilik armağanları aracılığıyla devletin yüksek rütbeli görevlilere aktardığı devasa boyuttaki servetin bir bölümünün böylece geri hortumlanmak isten-

⁷⁹ Káldy-Nagy, a.g.e., 99.

mesi olabilir. 1586'da Sadeddin Hoca hükümdarın izniyle 300.000 altın karşılığında Vezir İbrahim Paşa'nın Ayşe Sultan ile nikahını kıymıştı⁸⁰. Üstelik bu tip parıltılı evlilik her zaman için çok büyük bir can güvenliği anlamına da gelmiyordu; damad'ların varsayılan ya da gerçek günahları sık sık ibrişimle ödüllendirilirdi. İyi duygular besleyen sultanalar için kocalarının öldürülmesi doğal olarak ağır bir darbe olurdu; Sultan Süleyman 1524'te eşi Ferhad Paşa'yı yitiren ve ruhsal olarak çökmüş bulunan kızkardeşini bir sonraki kocasını kendisine karşı komplo kuracak olsa bile idam ettirmeyeceğini söyleyerek avutmaya çalışmıştı⁸¹. Yine de ayakları yere basan, hırslı bir eş kocasının ilerlemesinde, zenginleşmesinde ve gerektiğinde can güvenliği konusunda da büyük bir destek demektir. Sultanın ailesiyle evlenmenin getireceği itibar ve mal mülk ise kul kökenli Osmanlıların çoğunluğunun eğer damad olması istenmişse hemen evet demeleri için yeterince güç sağlıyordu - hatta gelecekteki eşleri gerçekten çok çirkin olsalar bile.

Esmâ Han'ın dış görünüşü erkeklerin yüreklerini hoplatacak cinsten değildi, ama öte yandan birinci sınıf bir vurgun sayılıyordu. Sokollu Mehmed'in yanında politikayı iyice öğrenmişti ve devasa bir mal varlığı oluşturmuştu⁸². 1580'li yılların başında annesi Valide Sultan Nurbanu ile bir-

⁸⁰ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*. Hazırlayan Mehmet İpşirli. İstanbul, 1989, 169. Selânikî'ye göre daha önce bu sırada en çok 100.000 altın istenirdi.

⁸¹ Alberto Tenenti, La formation de l'image de Soliman à Venise (1520-1530 env.). In: *Soliman le Magnifique et son temps. Süleymân the Magnificent and his Time*. Publiés par Gilles VIENSTEIN. Paris, 1992, 47.

⁸² Morosini'ye göre (1585) çok zengindir; Albèri, *a.g.e.*, 292. Bu konuda bir döküm yapılmamışsa da belirtilere bakılırsa Esmâ Han pek çok vakıf, mülk ve gelirin sahibiydi. Bkz. Uluçay, *a.g.e.*, 41; Machiel Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*. Assen-Maastricht, 1985, 109-110. Tasarruf ettiği haslar Bulgaristan'daki Ahyolu'daydı; ölümünden bir yıl sonra yapılmış kısa bir para dökümünde haslarının mülteziminin 1586 Ağustos taksiti olarak 100.000 akçe ödediğini görüyoruz; bu kaydın üzerine yazılmış nota göre bu gelirler zamanla padişahın haslarına eklenmiştir; bkz. BOA, D. BŞM 40821, 2. Esmâ Han'a öteki sultanalar gibi aylık da bağlanmıştı. Bakireyken günde 100 akçe, kocaya varırlarsa 300 ya da 400 akçe alırlardı. Esmâ Han 1575'te 300 akçe almıştı; bkz. Peirce, *a.g.e.*, 127, 130. Tüm bunların yanı sıra sultanalara hazineden de ödemeler yapılırdı. *Şeker bayramı* sonrasında 29 Mart 1569'da sultanın ablası (Mihrişah Sultan) ve kızları (Esmâ Han, Gevher Han, Şah Sultan), Mihrişah'ın kızı (Ayşe Sultan) ve şehzade Mehmed'in kızı (Hüma Şah) *adet-i bogça* adı altında değerli kumaşlar ve para almışlardı. BOA. Kepeci 1767, 5b. Bu armağanlar ve Osmanlı armağan adetleriyle ilgili olarak bkz. Hedda Reindl-Kiel, Pracht und Ehre. Zum Geschenkwesen im Osmanischen Reich. In: Klaus Kreiser und Christoph K. Neumann (Hrsg.), *Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken. Nejat Göyünç zu ehren*. İstanbul, 1997, 161-189, özellikle 162. Esmâ Han, kocası Sokollu Mehmed Paşa ile birlikte İstanbul'un imarına en büyük katkısı sağlayanlar arasında yer alır; ortaklaşa yaptıkları pek çok yapı Esmâ'nın adını taşıyordu (Kadirga limanında yapılmış olan köşk ve bunun yakınlarında ve Eyüp'te inşa

likte Sultan Murad'ı yavaş yavaş etkisi altına aldı. Söylentilere bakılırsa yirmi yıllık bir tek-eşlilikten sonra hükümdarın seksüel aşırılıklara başlaması ve geride 1595'teki ölümüne dek yaklaşık 40 cariyesinden 49 çocuk (bunların 19'u erkektir) bırakmış olmasını onların çevirdiği dolaplara bağlar. Buzları, büyüleyici güzelliğe sahip iki güzeli küçük erkek kardeşine yamayarak Esmâ Han kırmış olmalıydı⁸³.

Destanımızın yazarı anlaşılır bir biçimde bu tuhaf kurumun (kendi sözleriyle "Hükümdar Kızının soyu" ya da "zuntalâr"ın [sultanaların]) özelliklerini belirginleştiriyor: Kadın kocasını seçer, onun eski ailesini sürgüne gönderebilir, "yatarken" o değil de erkek bir şey arzu edebilir⁸⁴. Aynı zamanda Ali Paşa ve Esmâ Han öyküsünde birkaç hataya da yer verir. Dul kalan kudretli kadın ilkin Ali'yi değil de çağın en ünlü vezirlerinden biri olan Özdemiroğlu Osman Paşa'yı elde etmeye çalışmış, ama reddedilmiştir⁸⁵. Bundan sonra yakışıklı Ali'ye dönmüş ve o da kabul etmiştir. Bu olay ilginçti de, çünkü eski kocasının bir zamanlar kölesi olan kişi söz konusuydu. Elçi Morosini, Ali'nin "yaver giden talihinin - yakışıklı bir adam olduğu için -, Mehmed Paşa'nın köleliğinden (aynı paşanın) karısının kocalığına ulaşmasına yardım ettiğini" belirtmeyi de ihmal etmez⁸⁶. Ali Paşa yalnızca Sokollu'ya değil, Esmâ Han'a da öyle büyük bir minnet borçluydu ki, hiç istemesse bile bu isteği geri çeviremezdi. Doğal olarak bunun sözü bile edilemezdi, üstelik yaş bakımından da birbirlerine Esmâ Han ve Sokollu çiftine göre çok daha iyi uyuyorlardı.

ettirilmiş komplekslerin kimi bölümleri; bunların mimarı ünlü Mimar Sinan'dır); bkz. Mustafa Cezar, *Le külliye de Sokollu Mehmed paşa à Eyüb*. In: Jean-Louis Bacqué-Grammont-Hans-Peter Laqueur-Nicolas Vatin, *Stelae Turcicae*. (İstanbul Mitteilungen, Beiheft 36.) II. Tübingen, 1990, 30-33; Tülay Artan, *The Kadırga Palace Shrouded by the Mist of Time*. *Turcica* 26 (1994) 55-124.

⁸³ *Tarih-i Peçevi*, II, 4-5; Bekir Kütükoğlu, Murad III (1546-1595). In: *İslâm Ansiklopedisi*. 8. Cilt, İstanbul, 1979³, 623. Bu iki kadını yönlendiren etkenin cariyeler aracılığıyla sultanı yönetmek olduğunu hem çağdaşları, hem de sonra yapılan araştırmalar belirtmektedirler. Ama Pierce onları hanedanın geleceğinin kaygılandığına değinir, çünkü Murad'ın gözde cariyesinden yalnızca iki oğlu olmuş, bunlardan biri de genç yaşta ölmüştür; karşı. a.g.e., 259. Eğer bu doğruysa Esmâ Han'ın yetkili bir "devlet adamı" gibi davranabilme yeteneğinin olduğunu göstermektedir.

⁸⁴ Bkz. 35. kıta.

⁸⁵ Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 41.

⁸⁶ Albèri, a.g.e., 291.

Ali Paşa padişahın fermanı üzerine 1583 baharında karısından ve ailesinden ayrıldı⁸⁷ ve güzün Budin'i terk etti. 24 Kasım 1583 tarihli son Budin mektubunda düğüne Prens Ernest'i de çağırır⁸⁸. Ama sabırsızlıkla beklenen olay şimdilik ertelenir; çünkü 9 Ekimde Rumeli beylerbeyiliğine atanan Ali Paşa sınırı ihlal edip duran Kazaklara karşı savunma amacıyla Aşağı Tuna'ya gönderilir⁸⁹. Başkente gelebilme iznini ancak 1584 Ağustosunda alır. O zaman kendisine eski efendisinin Kadırğa limanındaki köşkünü verirler ve sonunda gelecekteki eşiyile kişisel olarak burada karşılaşır⁹⁰.

Icon olayı sanki düğün, şehzadenin sünneti ve Ali'nin Macar elçisi Pál Nyári ile buluşması ve eğlencesi aynı zamanda olmuş gibi aktarmaktadır. Gerçekte ise İstanbul'daki sünnet şenlikleri ve Nyári'nin elçi olarak gidişi (Macar kralının armağanlarını o götürmüştür) Ali henüz Budin'de sapaşğlam işbaşındayken, 1582'de olmuştur⁹¹. Belli ki Macar elçisiyle Budin'den geçerken eğlenmiş ve aralarındaki dostluk ilişkisi bu sırada oluşmuştur⁹². Ali Paşa ve Esmâ Han'ın nikahı 16 Ekim 1584'te kıyılmış ve bu vesileyle sultan, damadını yedinci vezirliğe getirmiştir⁹³. Yazarımız kadının "evlat doğurmadan" öldüğü konusunda da yanılmaktadır. Ertesi yılın 5 Ağustosunda Ali Paşa'ya Mahmud adı verilen bir oğul doğurduktan iki gün sonra septisemiden öldü. Ama bebek de çok yaşamadı, elli gün sonra o da vefat etti⁹⁴.

Ama *Icon* öbür bölümlerle ilgili olarak yalnızca tam olmakla kalmayıp başka hiçbir kaynakta karşılaşmadığımız gerçek bir bilgi deposu sunmaktadır. Ali Paşa'nın sultan tarafından karısının araya girmesi sonucu yeniden Budin'e atandığını buradan öğreniyoruz. İlk vezirliğe ve damatlığa terfi etmesine karşın yine de Budin valiliğini istemesinden Macaristan'ı çok sevmiş olabileceği sonucunu çıkarabiliriz. Ancak gerçekte böyle olmamıştır, ama bu konuyu *Icon*'un yazarı da bilemezdi. Elçi Morosini "her ne pahasına olursa olsun donanma kapudanı olmak istediğini ve bunun da nedeni deniz-

⁸⁷ Talihsiz kadın iddia edildiğine göre Esmâ Han'ı lanetlemiş ve bu gerçekleşmiştir. *Tarih-i Peçevî*, II. 28; karş. Takáts, *Vezir Kalajkiloz*, 171.

⁸⁸ *A budai basák*, 306; No. 277; karş. Takáts, *a.g.e.*, 173.

⁸⁹ *Tarih-i Selânikî*, 140.

⁹⁰ *Tarih-i Selânikî*, 147; Artan, *a.g.e.*, 72-73.

⁹¹ J. von Hammer, *a.g.e.*, IV. 118-134.

⁹² Karş. Sándor Takáts, *Török követjárás a hódoltság korában*. In: *Rajzok*, II. 371-375; *A budai basák*, 260.

⁹³ Gévay, *a.g.e.*, 12; No. 17; Albèri, *a.g.e.*, 291; *Tarih-i Selânikî*, 150.

⁹⁴ *Tarih-i Selânikî*, 155-156; J. von Hammer, *a.g.e.*, 135-136; Uluçay, *a.g.e.*, 40-41.

cilikten çok iyi anlaması değil de bu mevkide zengin olacağını düşünmesidir; yani Türklerde sadrazamlıktan sonra Babıali'nin en çok gelir sağlayan mevkii donanma komutanlığıdır" diye yazıyor⁹⁵. Demek, hanedandan biri ile evlenmek Ali Paşa'nın iştahını iyice kabartmıştır. Morosini'nin de belirttiği üzere "onu kibirli biri yapan sultanın sevgili kızkardeşinin kocası olmasıdır"⁹⁶. Ancak yeteneklerinin çok ötesine geçen bu görevi ona Esmâ Han bile sağlayamamıştır, ama karısı ölünce sağken ona vaat ettiği Budin valiliği görevini belli ki mutlulukla kabul etmiştir.

Dul kaldıktan sonra hükümdar karısının mal varlığını -her zaman olduğu gibi-, hemen (çocuk bırakmadan öldüğünü ileri sürerek) geri almıştır⁹⁷. Belki de *Icon* tarafından Macarca *Vén Asszony* (Koca Karı), Türkçe *Razainkadın* adı verilen hanımın Esmâ Han'ın tacının elde edilmesi ve onun yeni bir evlilik önerisini bu yüzden de kabul etmiş olmalıdır. Bu yanlış adımı atmasında 1582 yılındaki törenler dolayısıyla gönderdiği gösterişli hediyeler ve düğün ve nikah armağanı giderleri için borç almak zorunda kalmış olması ve alacaklıların kendisini sıkıştırması da rol oynamış olabilir⁹⁸.

Öyküde anahtar rolü oynayan "Koca Karı"yı Türkçe adına dayanarak saptayabiliriz. *Razainkadın* (destandaki öbür biçimleri: *Razainkadnia*, *Razainkadina*, *Razinkadina*, bkz. 35-36, 40-42, 63. kıta) adının arkasında hiç kuşkusuz 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve etkisi giderek artan ve Osmanlı kadın politikacıların karakteristik bir figürü olan *Raziye Kadın* (*Raziye Hatun*) bulunmaktadır⁹⁹. Aslında Şehzade Selim'in hasekisi olan

⁹⁵ Albèri, *a.g.e.*, 292.

⁹⁶ Aynı yer. Vezirliğe atanmasına tepki göstermesi de bunu göstermektedir. Bu konudaki ferman kendisine okunduğu zaman hemen yerinden fırlamış ve Rumeli beylerbeyinin önüne geçmiştir. *Tarih-i Selânikî*, 150.

⁹⁷ Olasılıkla Kadırga Köşkünü de bu sırada geri vermesi gerekmiştir; bu köşk daha sonra 18. yüzyılın ortalarına dek Esmâ Han ve Sokollu Mehmed Paşa'nın oğlu İbrahim Han'ın soyundan gelenlerin malı olmuştur. Artan, *a.g.e.*, 83.

⁹⁸ 11 Haziran 1586 Ağustos tarihli bir İstanbul raporuna göre Budin'e gitmek üzere yola çıkan Ali Paşa'yı kentin sınırında alacaklıları bırakmadığı için sekiz gün yitirmiştir. Takâts, *a.g.e.*, 175. Padişaha ve şehzadeye gönderdiği toplam 140.000 taler (guruş) değerindeki armağanları Lajos Fekete (*Budapest a törökkorban*. Budapest, 1944, 251, 256.) ayrıntılı olarak sıralamaktadır.

⁹⁹ Osmanlı kaynaklarında daha çok Raziye Hatun biçiminde adı geçer; bunun için bkz. Faris Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âli ve Kühü'l-ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*. (Erciyes Üniversitesi Yayınları, 121.) II. Cilt. Kayseri, 2000, 246; *Tarih-i Selânikî*, passim; J. von Hammer, *a.g.e.*, IV. 3. vd.; Ahmed Refik Altunay, *Kadınlar Saltanatı*. I. İstanbul,

Nurbanu'nun (yakl. 1530-1583) kölesiydi, Selim daha şehzadelğinde Kütahya valisi iken ilerde III. Murad adıyla tahta çıkacak olan oğlu Murad ise sancak beyi olarak (1562) Manisa'ya gittiğinde, Nurbanu genç Murad'ın haremını yönetmekle Raziye'yi görevlendirmiştir. Murad'a hizmet etmek üzere kızları eğitmek ve yetiştirmek görevleri arasındaydı; bir gün Murad'ı yaklaşık yirmi yıl tümüyle kendisine bağlayacak olan Arnavut kökenli güzel Safiye'yi gönderen de odur. Safiye 1566'da bir oğlan çocuğu, ilerde tahta geçen III. Sultan Mehmed'i doğurmuş ve bu hem Safiye'nin hem de Raziye'nin durumunu güçlendirmiştir. Sultan Murad yalnızca sevgilisini değil, manevî hocasını da Raziye'ye borçludur; rüya tabirinden çok iyi anladığını ileri sürerek Kütahyalı bahçıvan Şücaeddin'i kendisine tanıştıran da odur. Bu tuhaf adam kısa zamanda Murad'ın güvendiği biri olmuş ve ilerde bu kişi hükümdarın kötü ruhu sayılmıştır.

Murad tahta geçince (1574) Manisalı arkadaşları ve güvendiği kişiler onunla birlikte İstanbul'a göç etti. Raziye Hatun büyük bir olasılıkla Topkapı Sarayı'nın haremına girmiş ve girmesiyle birlikte orada iki kadın grubu arasında ateşli bir iktidar savaşı başlamıştır. Birinci, Nurbanu'nun önderliğindeki daha kalabalık grupta sultanalar (bunlar içinde Esmâ Han, Sultan Süleyman'ın kızı Mihrümah vb.) ve haremın önde gelen birkaç kişisi, örneğin Nurbanu'nun sırdaşı, kızlara göz kulak olan ve yetiştiren *kethüda kadın* Canfeda vardı. Öteki grup olsa olsa Safiye'den ve birkaç sadık kölesinden ibaret olmalıdır ve başlangıçta yalnızca Murad'ın Safiye'ye karşı gösterdiği zaafa dayanıyor olmalıydılar. Nurbanu ve takımı tam da bu yüzden Safiye'nin büyüsunü bozup Murad'ı etkileri altına almaya çalışıyorlardı. Yukarıda andığımız gibi amaçlarına güzel cariyeler armağan ederek ulaşmayı denediler. Durumu karmaşıklaştıran, Nurbanu'nun fraksiyonunun ve Sokollu'ya karşı birleşen erkek koalisyonunun kimi üyeleri sıkı bir birlik içinde olmalarıydı ve onun lehine olduğu kadar (örn. Esmâ Han), aleyhine

2000, 60-91; Çağatay Uluçay, *Harem*. II. Ankara, 1985², 145; Yılmaz Öztuna, *Üç haseki-sultan*. İstanbul, 1988³, 5-60; Danişmend, *a.g.e.*, III. 2-3; Fleischer, *a.g.e.*, 72-73; Peirce, *a.g.e.*, 125-136; Benjamin Arbel, Nür Bânü (c. 1530-1583): A Venetian Sultana? *Turcica* 24 (1992) 241-259; A. H. De Groot, Nür Bânü. In: *The Encyclopaedia of Islam*. New Ed., VIII. Leiden, 1995, 124; Çiğdem Balım, *Safiyye*. In: *a.g.e.*, 817-818; Maria Pia Pedani, Safiye's Household and Venetian Diplomacy. *Turcica* 32 (2000) 9-32; Markus Köhbach, Rāziye Hatun und ihr Umfeld. In: Sabine Präter - Christoph K. Neumann (Hrsg./eds.) *Frauen, Bilder und Gelehrte. Studien zu Gesellschaft und Künsten im osmanischen Reich - Arts, Women and Scholars. Studies in Ottoman Society and Culture. Festschrift Hans Georg Majer*. Band - Volume I. İstanbul, 2002, 109-123.

çalışanların da bulunmasıydı. Birbiriyle çelişen çıkarlar karmaşasında Raziye Kadın'ı nereye yerleştirebileceğimiz konusu henüz açık değildir; kaynakların çoğu onu Nurbanu kliğine bağlamaktadır, ama gizlice Safiye'yi desteklediğine dair işaretler vardır (Manisa'daki olanların ışığında bu bir sürpriz de değildir). Şu kadarı kesin ki, 1585'te Esmâ Han'ın öldüğü tarihte haremın hazinedarı olduğuna göre (destanda *haszonkadâr* biçiminde geçer) ustaca bir tutum takınmış olmalıdır; çünkü oradaki hiyerarşiye göre bu mevkiye ulaşan kişi Valide Sultandan ve sultanın hasekilerinden sonra gelirdi ve onu hükümdarın kendisi seçerdi¹⁰⁰.

Her ne kadar Esmâ Han Kalaylıkoz Ali ile kesinlikle Kadırga limanındaki köşkte oturmuş olsa da ölümünden ve mülküne el konmasından sonra Raziye Kadın haremdeki görevi dolayısıyla kadının tacına kolaylıkla ulaşmış olmalıdır. Ama bu taç Ali gittikten sonra geçici olarak sahipsiz kalan Kadırga köşkünde saklanmış olsa bile sağlam ilişkileri sayesinde Raziye Kadın'ın oraya da girmesi büyük bir güçlüğü yol açmamış olmalıdır. Raziye ile ölen sultana arasında sıkı bir ilişki olduğunu, destanda Raziye'nin Esmâ'dan kendisinin "kadın efendisi" diye söz etmesinden de çıkarabiliriz.

Ayrıca Ali Paşa ile evlenmeye kalkışmasından da Raziye'nin o çağın ölçülerine göre "kocamış" olduğunu değil de kırk yaşında ölmüş olan Esmâ Han'a yakın olduğunu düşünmemiz gerekir. Her ne kadar kimileri Nurbanu'nun Manisa'daki hizmetinden önce Raziye'yi azad ettiğini, yani hukuki olarak özgür olduğu söylüyorsa da¹⁰¹ *Icon*'un Ali'nin ona "kölelikten" kurtarmayı vaat ettiğinden söz eden 82. kıtası bunun tersini kanıtlar gibi görünüyor. Eğer bu doğruysa o zaman harem hazinedarı Raziye'nin evlilik önerisi ve tacı çalması sırasında dört çocuğunun, yani iki oğlu ve iki kızının olması daha da tuhafır. Mustafa adlı oğlunun en az 5-10 yaşlarında olması gerekir, çünkü Mustafa on yıl sonra, 1596'da Erzurum beylerbeyidir ve vezirlik rütbesine sahiptir (daha sonra Şam beylerbeyi oldu)¹⁰². Öteki oğlu Mısır *muhafaza beyleri* arasına girmişti. Kızlarından birini sarayın ağalarından birine vermiş ve o da yine Mısır'da önemli bir göreve getirilmişti. Daha güzel ve anlaşılan daha yetenekli olan öbür kızını (belki de Mustafa'dan da

¹⁰⁰ Karş. Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 132-133. Çağın Venedik elçisi raporlarında Raziye'nin işlevi *kalfâ* ve *vekilharç* biçiminde geçer. 16-17. yüzyıl harem örgütüyle ilgilenen akademik literatür *vekilharç* terimini tanımıyor gibi geliyor. *Icon*'a ve Venedik raporlarına dayanarak *hazinedar*'ın ve *vekilharç*'ın bu sıralar aynı görev anlamına geldiğini düşünebiliriz.

¹⁰¹ Mustafa Ali'ye dayanarak Köhbach da bu görüşün ihtimalini artırıyor (a.g.e., 112).

¹⁰² Bundan sonraki hayatı hakkında bkz. Köhbach, a.g.e., 119-121.

yaşlıdır) 1591'den önce bir tarihte ulema arasında parlak bir kariyer yapan (Bursa, İstanbul ve Mısır kadılığında bulunmuş ve Anadolu ile Rumeli Kazaskerliğini de yapmış olan) Muhyiddin Efendi ile evlendirmişti. Geleneksel düşüncelerimize dayanacak olursak bu olgu karşısında biraz elimiz kolumuz bağlı bir biçimde durmaktayız, yani dünyadan uzak kalmak zorunda olan seçkin bir harem görevlisinin çocukları vardır ve üstüne üstlük sultanın cariyesi de değildir; şimdilik -eğer sultan değilse, o zaman-, bu çocukların babasının kim olduğunu da bilmiyoruz. Her ne olursa olsun tüm olay Raziye'nin inanılmaz yeteneklerinin ve etkisinin göz alıcı bir kanıtıdır ve Ali Paşa eğer böylesine büyük bir güce sahip bir kadına karşı ihmalkar davranabileceğini düşündüyse belli ki çok büyük bir hesap yanlış yapmıştır¹⁰³.

Öykünün merkezinde yer alan nesne, yazarın iki değişik sözcükle anlattığı *tads* (*taç*) ve *isztiphan*(*t*) (*istefan*, Yunanca *stephanos*'tan), yani Esmâ Han'ın tacı "Razainkadin"den daha büyük bir sorun yaratır. Bizim bildiğimiz akademik literatür gerçi yardım etmiyor, ama o çağın birkaç tarih yazarında işimize yarayabilecek destek noktaları bulabiliriz. Bu metin ayrıntularından, damad olarak seçilen kişilerin müstakbel eşlerine nikah armağanı olarak yığınla, devasa değer taşıyan eşyalar gönderdikleri ve buna öteki vezirler ve yüksek düzey devlet adamlarının da katkıda bulunmak zorunda oldukları ortaya çıkıyor. İbrahim Paşa'nın yukarıda andığımız 1586 yılı ya da Kapudan Halil Paşa'nın 1593 yılında kıyılan nikahları öncesinde vezirlerin hazırladığı ve törensel bir yürüyüşle Eski Saray'a taşınan eşyaların arasında değerli mücevherler (elmas, lal, zümrüt kakmalı bilezikler, ayakkabılar, terlikler, çizmeler, peçeler) ve kumaşların yanı sıra "zî-kıymet cevâhir ile müzeyyen ü murassa' a'lâ' istefanlar" da götürmüşlerdi¹⁰⁴. Hatice Sultan'ın 1675 yılındaki nikahı sırasında damad tarafından gönderilen armağanların listesinde "iki

¹⁰³ Ali Paşa ile olan başarısız serüven Raziye'nin karşısına engeller çıkarmadı, hatta gerçek kariyerini bundan sonra yaptı, ki bu da Nurbanu'nun ve öteki rakiplerinin ölümünden sonra iktidarın dümenini tümüyle eline geçiren Safiye'nin desteği olmaksızın gerçekleşemezdi. Raziye daha sonra Anadolu kadaskeri Kus Yahya Efendi ile evlendi (bunun için daha ayrıntılı olarak bkz. Köhbach, *a.g.e.*, 116-118) yandaşlarını ve mensuplarını yetkin bir biçimde üst düzey mevkilere getirdi. Harem mensubu olduğu halde Beşiktaş semtinde evleri vardı, kızıyla birlikte orada oturdu ve 27 Haziran 1597'de ölünce bu evlerin yakınına gömüldü. Haremdeki görevini belli bir ölçüde kızı devraldı ve 1596-1601 arasında haremde etkin kişilerinden biri oldu. Valide Sultanın sırdaşı (kendisine mektuplar yazdırır ve gelenleri de okuturdu), hükümdarın satranç oyunundaki arkadaşı oldu, 1601'deki sipahi ayaklanması sırasında Safiye'nin yandaşlarıyla birlikte iktidardan olmuştur. Bkz. *Tarih-i Selânikî*, 237, 502, 562, 574, 587, 695, 698; Pedani, *a.g.e.*, 24-25.

¹⁰⁴ *Tarih-i Selânikî*, 168-169, 340-341.

mücevher kutu billûrdan" yer alıyordu ve "içinde birer küpe ve murassa' tâc" bulunuyordu¹⁰⁵. Kadının hükümdarın, yani babasının sağladığı çeyizi de yine "cevâhir tâc" (olasılıkla elmas bir taç) içeriyordu¹⁰⁶. Tüm bunlardan anlaşılıyor ki, sultanalar nikahları sırasında müstakbel kocalarından, vezirlerden ve babalarından birer *istefan* (ya da *taç*) alıyorlardı ve bunlardan biri (olasılıkla nişanlısının ya da babasının) bizim düşüncemize göre gelinlik tacı işlevi görüyordu. Bu adet gözle görülür bir biçimde bizi geçmişe, Bizans'a götürür. Bizans'ta -hem sıradan halk arasında hem de imparatorluk ailesinde-, nişanlı çifte kilisede taç giydirilmesi evlilik töreninin doruk noktasıydı¹⁰⁷. Bizans taçları ile ilgili terminoloji alabildiğine eksiktir, ama bizim açımızdan önemli olan Konstantin Porphyrogenetos'un imparatorluk ve evlilik taçları arasında bir fark gözetmekte olmasıdır: Önceki *stemma*, sonrakine ise *stephanos* demektedir¹⁰⁸. Bu bilgi ışığında Osmanlı sultanalarının tacına *istefan* adının verilmesi bir rastlantı değildir ve de bu sözcüğün Osmanlılarda başka bağlantılar içinde (örneğin hükümdarlık belirtisi olarak) hiç karşılaşılmaması da. Bunlara dayanarak evlilik tacının kullanımıyla Osmanlı hanedanının -en azından kadın tarafının-, çok eski bir Bizans geleneğini Bizans'ın yıkılmasından yüzyıllar sonra bile beslemiş ve korumuş olduğu sonucunu çıkarmamız gerekiyor¹⁰⁹.

Destan yazarının sözlerine inanacak olursak o zaman bu tacı, "sultanalar tacı"nı (karş. *Zuntalároknak tádsát*, 45. kıta) sultanın kanından gelen kadınlar ayırılmak için daha sonraları da başlarına takmışlardır. İddiasının doğruluğunu kimi tasvirlerde haremın başı sayılan Valide Sul-

¹⁰⁵ Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fi Kavânin-i âli-Osmân*. Hazırlayan Sevim İlgürel. Ankara, 1998, 238-239; karş. Uluçay, *Harem*, 99: geleneksel nişan ve nikah armağanlarının tam listesi.

¹⁰⁶ *Telhisü'l-Beyân*, 241. 19. yüzyıl ikinci yarısında Sultan Abdülhamid evlenecek her sultanaya "aynı biçimde bir taç, ... 15 kırıtlık elmaslı olan bir çift küpe, elmaslı bir bilezik, ve yüzük hediye ederdi" Uluçay, *a.g.e.*, 110, 113.

¹⁰⁷ Louis Bréhier, *Le monde byzantine. La civilisation byzantine*. Paris, 1950, 8-9. Bizans evlilik töreninin aslında bir taç giyme töreni olduğu söylenir.

¹⁰⁸ Karş. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. New York-Oxford, 1991, 554: *crown* maddesi; P. A. Drossoyianni, A Pair of Byzantine Crowns, with a Metallurgical Investigation by G. J. Varoufakis. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32:3 (1982) 535: not 13.

¹⁰⁹ Böylece Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki "Bizans etkileri yeni bir öğeyle zenginleşmiş oluyor; bu sorun için bkz. Mehmed Fuad Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülâhazalar". *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* 1 (1931) 165-313; karş. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, 1971, pas-sim.

tan'ın başında da taca benzer bir şey görebildiğimiz de teyit eder¹¹⁰. Üstelik haremde yaşayan kadınların başlarına taktıkları bir başka şeyden söz ederken de yanılmıyor: "Araczin'i öbür kadınlar takıyor" (35. kıta)¹¹¹. Papazların şapkasına benzeyen bu *aracın* (*arakçin*)'i türbanın altına, daha sonraları ise fesin altına yerleştirirlerdi, ama kimi resimlerde ya da minyatürlerde harem kadınlarının başının tepesinde de tam olarak -ara sıra biraz sivri uçlu bir biçimde-, bunu betimlemişlerdir¹¹². Haremin içine kısa bir süre (1599'da) göz atabilen ilk Avrupalı olan Thomas Dallam'ın dikkatini çeken de kadınların başının "tepesini yalnızca küçük bir altın rengi şapkanın örtmesi" idi¹¹³.

Icon'un Razainkadın'ın "ihaneti"ni ve sultanın öfkesini duyunca Ali Paşa'nın intiharını bildiren haberi dolaylı birkaç veri yardımıyla olası sayabiliriz. Kral Rudolf'un Babıali elçisi Paul Eitzing 11 Mart 1587'de Türk sultanının 8 Martta Ali'yi görevden aldığını bildirmiştir. Paşa bu sırada artık iki haftadan daha uzun bir süredir ölüydü ve başkente bunun haberi bir hafta sonra, 15 Martta ulaşmıştı¹¹⁴. Ali'nin yalnızca kırk yaşlarında olduğu, yaşam dolu ve sporcu bir yapıya sahip olduğu düşünülecek olursa azilden önce ansızın ölümünün nedeninin intihar olması en iyi açıklama gibi görülüyor. İntihar ederek sultanın fermanı gereği zaten gerçekleşecek olanı yapmış oluyordu.

Demek, *Icon*'un "Türk öğelerini" inceleyecek olursak şunları belirleyebiliyoruz: Olayların gelişimi, her ne kadar bazı ayrıntı yanlış olsa da gerçeğe uygundur. Öyküye iki kez kronoloji hatası giriyor: Evlilik ve Esma Han'ın ölümünün tarihlenmesi sırasında. İstanbul olaylarından söz edildiği için ufak tefek yanlışlıklar anlaşılır bir şeydir, çünkü kendisine bu bilgileri aktaranları yanlış anlamıştır ya da belki onlar da bu olayları karıştırmış olabilir.

¹¹⁰ Uluçay, *Harem*, 20. sayılı resim. Hükümdarlara çocuk armağan eden cariyele de taltif edilmek üzere aynı biçimde küçük, ama değerli taşlarla süslenmiş bir altın taç takılırdı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*. Ankara, 1984², 152; Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Cambridge-London, 1991, 164.

¹¹¹ "Araçın" Farsça kökenli "arakçin" sözcüğünden gelmektedir ve 16. yüzyıl Türkçesinde ve Macaracasında her iki biçim de görülür; karşı. Susanne Kakuk, *Recherches sur l'histoire de la langue Osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 19.) Budapest, 1973, 41-42.

¹¹² Karşı. Necipoğlu, *a.g.e.*, 160-161.

¹¹³ Bernard Lewis, *İztambul és az oszmán civilizáció*. Budapest, 1981, 89.

¹¹⁴ Takáts, *Vezić Kalajkiloz*, 176-177.

Aynı zamanda kültür tarihi ile ilgili verilerin çoğu inanılırdır. Tüm bunlara dayanarak şunu söyleyebiliriz: *Icon*'u Osmanlı İmparatorluğu'nun iç olayları ve kurumları konusunda birinci sınıf bilgilere sahip bir yazarın yazmış olduğuna hiç kuşku yoktur. Türkçe bilip bilmediği de tartışılabilecek bir konudur, çünkü yabancı sözcüklerin çoğunu doğru, yerinde bağlantılar içinde kullanmıştır¹¹⁵. Öykünün özgünlüğü ve bir yığın ufak tarihsel veri *Icon*'u 16. yüzyıl Türk kültür tarihinin sözüne inanılır, birinci sınıf bir kaynağı durumuna getirmektedir. Bu tarihî destan aynı zamanda 16. yüzyıl Macaristan'ında Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin bilgilerin çok üst düzeyde olduğunun da kanıtıdır. Bu durumda da bizlere bunların pek azını bırakmış olmalarına daha da üzülürüz.

*

Türk Halk Edebiyatında Esmâ Han

Ali Paşa'nın karısı Esmâ Han Sultan Türk halk masalcılarını da esinlemiş, İsmigan Sultan adıyla Kırım'da kaydedilmiş bir hikayenin kadın başkahramanı olmuştur. Öyküye göre İsmail adında, yoksul kökenli bir genç mucizevi bir düş görür: Düşünde gördüğü müstakbel eşi İsmigan Sultan'dır. Bunun yanı sıra şairane yetenekler de kazanır derken Karacaoğlan adıyla şiirler yazar ve söyler. Uzun serüvenlerden sonra onu bulur, büyük düzey farkına karşın bu evlilik gerçekleşir. Ama evlilikten kısa bir süre sonra bir yanlış anlama sonucu ona lanetler savurarak terk eder, derken dağlarda gizlenir. Laneti gerçekleşir, İsmigan korkunç hastalıkların pençesinde eriyip tükenir, öyle ki komşuları korkularından kaldığı evinden de kovarlar onu. Yeni serüvenlerden sonra iki sevgili buluşur, büyük bir güçle birbirlerini tanırlar ve bu yanlış anlamayı düzeltirler. Karacaoğlan kadını iyileştirir, evlerine dönerler ve ondan sonra mutluluk içinde yaşarlar¹¹⁶.

Halk arasında Türk saz şairleri, aşıklar üzerine bu tür sayısız öykü dolaşmaktadır¹¹⁷. Ve onlar aynı zamanda *Alevi-Bektaşî* topluluklarının tören müzisyenleri de oldukları için bu lejandlara pek çok anlam verilebilir. Birkaç destancı ile ilgili olarak gerçekten de sevda serüvenlerinin sulandırılmış,

¹¹⁵ Kuran'daki Yusuf öyküsünde firavunun karısının adının Zeliha (Zulejha) olduğunu bile bilmektedir (87. kuta).

¹¹⁶ *Karacaoğlan ve İsmigan Sultan*. Yayımlayan Wilhelm Radloff. In: *Die Sprache der nördlichen türkischen Stämme*. VII. *Die Mundarten der Krym*. St. Petersburg, 1896, 297-323.

¹¹⁷ Aşık hikayeleri konusunda: Pertev Naili Boratav, *L'épopée et la "hikaye"*. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. II. Wiesbaden, 1964, 34-38.

manzum-nesir olarak sunulmuş biçiminden öte bir şey değildirler. Bu durumda olaylar göçebe-yarı göçebe çevrede geçer, fethedilecek kadınlar ise basit çoban kızlarıdır ve adları da tipik Türk adlarıdır: Kara Kız, Benli Kız, Elif Gelin ya da Yayla Güzeli¹¹⁸. Bir başka yerde öykünün mistik içeriğidir asıl olan, sıradan insanın Tanrıya giden yolunu anlatır. Bu durumda karakterler uydurma kişilerdir. Basit kökenli başkahraman şairlik-ozanlık -yani büyücülük- yeteneğiyle, zaman zaman doğaüstü güçlerin desteğiyle seçtiğini elde eder, ki bu kişi genellikle kendisinden daha üst bir düzeydedir. Kadınların adları da bunu göstermektedir: Şah Senem, Aslı Han, Selvi Han¹¹⁹. İlk bakışta Karacaoğlan ve İsmigan Sultan (Esmâ Han) öyküsü de bu çerçeveye sığar, ancak erkek başkahraman -öbür lejand aşıklarının tersine-, gerçekten yaşamıştır.

Türkiye’de halk ozanları arasında belki de en ünlüsü Karacaoğlan’dır. Yüzyılın başında canlanan edebiyat tarihi araştırmaları sırasında aşıklar içinden önce onun şiirlerinin ayrı bir cilt olarak yayımlanması bir rastlantı değildir¹²⁰. Ama daha sonraki incelemeler bu ünlü adın ardında en azından iki kişinin bulunduğunu ve halk belleğinin bunları birleştirdiğini göstermiştir. Daha sonraki ve belki de en popüler olanı Doğu Anadolu’da 17. yüzyılda göçebelik yaşamı sürdüren Mamalu kabilesinin şairi idi. "Bin on beşte (=1606) bertaçığım yazıldı / Seksen beşte (=1674) belkemiğim bozuldu / Bin doksanda (=1679) mezarımın başında / Döner baykuş, öter bülbül" - diyor kendisiyle ilgili olarak¹²¹. Karaca kızla, Yayla güzeliyle -ve daha birçok hanımla-, ilgili sevda serüvenleri konusunda Doğu Anadolu’da, Azerbaycan’da ve hatta Türkmenistan’da bile uzun öyküler anlatılmıştır.

Öteki Karacaoğlan 16. yüzyıl doğumludur. Bir olasılık, Latifi’nin 1546’da yazdığı tezkiresindeki Kar’oglan’ının ardında onun bulunduğu düşünülebilir¹²². Ozanımızın adı gerçi şiirlerinin tanıklığına göre dört heceden, Karac’oglan’dan oluşmaktadır, bu durumda Latifi’de de yalnızca bir tek hece eksiktir, ki bu da kolaylıkla vezin uğruna yapılmış bir düzenleme

¹¹⁸ Karacaoğlan, *Şiirler*. Hazırlayan Müjgan Cunbur. İstanbul, 1993, 7; İlhan Başgöz, Karac’oglan Türkmenistan’da. *Milli Kültür* 1979/4, 123-134.

¹¹⁹ Umay Günay, *Türkiye’de Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*. Ankara, 1992, 100-107.

¹²⁰ Sadettin Nüzhet Ergun, *Karacaoğlan*. Konya, 1927.

¹²¹ Hüseyin Seçmen, *Karacaoğlan Yaşamı, Sanatı, Şiirleri*. İstanbul, 1983, 10.

¹²² "Bir olmaz vakte ırgürdük zamanı / Bilür yok âsumandan rısmânı / En ehli yeg görür ma’na yüzünden / Kar’oglan türküsün şair sözünden" Latifi, *Tezkireti’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ. İnceleme - Metin*. Hazırlayan Rıdvan Canım. Ankara, 2000, 163-164.

olduğunu ileri sürmemize yol açar. Buna karşılık Sultan III. Murad'ın oğlunun sünnet düğününden (1582) söz eden Seyyid Lokman'ın *Surname*'si hiçbir yanlış anlamaya yol açmaksızın ozanımızdan söz etmektedir: "Kimi kaval çalıp ol dağ yankılandırır ve kimi Karacaoğlan türküsü ile gönlün eğlendirir"¹²³. Gelibolulu Mustafa Âli ise 1599'da şunları yazıyor: "... humaka fırkasına rast gelüp inandura bildükleri takdirce bu sözleri biz didük, fesanesin dahi eydürler. Kat kalursa Karacaoğlan'a isnat olunur. Ve Halil Abdal'undur diyü rağbet kılınur."¹²⁴. Ve belki de Aşık Ömer de *Şairname*'sinde (1707) bizim adamımızdan söz etmektedir: "Karacaoğlan ise eski bir meseldir / Ezgisi çığırlur keyfe keseldir / Biz şair saymayız öyle ozanı"¹²⁵. Müzikten söz etmişken bir Leh dönmesiyken sarayda "mızıkâ okulu yöneticisi" olan Ali Ufki'nin 1650 dolayında doğan şiir ve nota derlemesine de değinelim. Gerçi burada Karacaoğlan'dan iki şiir yer alır, ama kimi görüşlere göre bunlar 17. yüzyılın ortasında henüz ünsüz Doğu Anadolu Karacaoğlan'ına ait değildir, erken bir tarihte doğmuşlardır¹²⁶.

Bu gözle görülür bir biçimde ünlü, 16. yüzyıl ozanı Karacaoğlan'ı Osmanlı egemenliği altındaki Macaristan'da da tanıyorlardı. 1588-1589'a tarihlenebilen *Palatics-kódex*'te on şiiri vardır ve bu ciddi bir popülerliğin belirtisidir, çünkü öteki ozanlar yalnızca bir iki şiiriyle anılırlar¹²⁷. Bu şiirlerde adamımızın Macaristan'da dolaştığını gösteren hiçbir iz yoktur, hatta savaşlardan bile söz edilmez. Ama bu şaşırtıcı değildir, aşık şiirlerinin büyük çoğunluğu somut şeylerden söz etmez.

¹²³ Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâidü'n-Nefâis fî Kavâidü'l-Mecâlis*. Hazırlayan Cavid Baysun. İstanbul, 1956, 67-68; Karacaoğlan, *a.g.e.*, 8.

¹²⁴ Karacaoğlan, *a.g.e.*, 9.

¹²⁵ Sadettin Nüzhet Ergun, *Aşık Ömer, Hayatı ve Şiirleri*. İstanbul, y. y. 433. "Ozan" sözcüğü 18. yüzyılın başında artık çoktandır kullanılmıyordu, Ömer bununla da Karacaoğlan'ın eskimiş olduğunu göstermeye çalışır. 16. yüzyıl Karacaoğlan problematiğiyle ilgili olarak bkz.: Cahit Öztelli, XVI. Yüzyılda Karaca Oğlan. *Türk Folklor Araştırmaları* 21:12 (1969) 5387-5388; Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatımızda Kaynaklar Meselesi ve XVI. Asır Ozanı Karacaoğlan*. In: Aynı yazar, *Halk Edebiyatı Araştırmaları*. Ankara, 1977, 297-324; Günay, *a.g.e.*, 185-194.

¹²⁶ Cahit Öztelli, Ali Ufki, "Karacaoğlan ve İstanbul". *Türk Folklor Araştırmaları* 21:6 (1969) 5308-5310.

¹²⁷ *Palatics-kódex* Viyana'dadır: Österreichische Nationalbibliothek, AF 437 (Flügel 2006). Şiirleri önce Caferoğlu yayımlamıştır, sonra Şükrü Elçin onları yeniden yayımladı. Ahmet Caferoğlu, Karacaoğlan. *Halk Bilgisi Haberleri* 1929/11, 5-10; Elçin, *a.g.e.*, 308-315. Elçin ve Günay daha pek çok şiiri ona mal ederler, genellikle de içlerinde Balkanlara atıflar bulunduğu içindir bu. 17. yüzyıl Karacaoğlan'ı da Osmanlı egemenliği Macaristan'ında dolaşmış olabileceği için bu kanıt pek zayıftır. İki ozanın şiirlerinin ayırt edilmesini Günay stilistik eleştiri açısından dener. Günay, *a.g.e.*, 185-214.

İşte tam da bu yüzden bir başka Karacaoğlan türküsü özel bir önemi hak eder. Bu kesinlikle sözü edilen ozanın yaratıcısıdır ve 16. yüzyıl ozanlarının şiirlerini içeren bir antolojide bulunmaktadır¹²⁸. Onu ilginç kılan Varad ve çevresinin yağmalanışını, halkının esarete sürüklenişini anlatmasıdır ve bize tüm bunların Süleyman'ın egemenliği sırasında, Hüsrev Paşa'nın yönlendirmesiyle gerçekleştiğini de aktarır. Metin aslında ağır koşullardan söz eden uzun bir yakınmadır: "Sarpdur Alman dağları" - deniliyor her dörtlüğün sonunda. Ancak Varad (*Varat*) şehri Nagyvárad (bugün: Oradea - Rumanya) ile pek özdeşleştirilemez, çünkü burasının Osmanlılarca fethi Süleyman zamanında olmamıştır. Bir başka sorun da Güney Karpatların "Alman" dağlarıyla birleştirilip birleştirilemeyeceğidir, çünkü "Alman" deyişi özellikle Alman İmparatorluğu anlamına gelmekteydi. Benim tanıdığım bir edebi koşutlukta ise Tuna "Alman dağlarını" aşarak Macaristan'a ulaşır. Ancak Alpler de hiçbir biçimde Varad ile birleştirilemez, bunun bir sonucu olarak herhangi bir geniş anlamı hesaba katmamız gerekiyor. "Varat"ın Pétervárad (bugün: Petrovaradin - Sırbistan-Karadağ) ile birleştirilmesi ise sorunu az çok çözer. Büyük bir olasılıkla bu yere Türkler hiçbir değişiklik yapmaksızın Varadin demişlerdir, kısaltmış olması şiir açısından gerekliydi belki de¹²⁹. Türkler kaleyi ve çevresindeki tahkimatları Süleyman'ın 1526 yılındaki seferi sırasında fethetmiş ve bunda Bosna Beyi Hüsrev etkin bir rol oynamıştır¹³⁰. Özellikle ilginç olan, şiirin çamurlu, sisli yollardan, soğuk geceleme yerlerinden söz etmesidir ve bu durumda Türk tarih yazarlarının Pétervárad ile ilgili olarak çizdikleri resme uymaktadır¹³¹. Eğer yukarıdaki gerekçe doğruysa bu durumda Karacaoğlan'ın Macaris-

¹²⁸ Yayımlayan: Elçin, a.g.e., 307-308. Kaydı: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Türkische Handschriften, AF 334 (Flügel 781).

¹²⁹ Sorunlu dize şöyledir: "Varat'ın kanda bağları"; demek, "Varat" sözcüğüne iyelik eki getirilmiştir. Eğer bu "Varadin'e getirilmiş olsaydı hiç de şairane olmayan bir biçim çıkacaktı ortaya: Varadin'in. Olasıdır ki, şairin ozanlık içgüdüğü Varadin biçimini zaten iyelik eki getirilmiş gibi algılamış ve iki eki çok bulmuş ve sözcüğü bu yüzden kısaltmıştır. Metinde eksiz bir Varadin biçiminin yer almakta olması da olanaksız değildir ve bunu yayımlayan yanlış açıklamıştır. El yazması elde olmadığı için bu sorun çözümlenemez.

¹³⁰ Sefer ruznamçesine göre "Bosna sancağı beği bir küçürek kalecik feth edüb altı nefer keferesin getürdiler [...] Bosna beyi Hüsrev Bey ve Mihlaoğlu Mehmed Bey Varadinden öte Tuna kenarını akın itmek buyuruldu." Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*. I. İstanbul, 1857/58, 557-558.

¹³¹ Sefer ruznamçesine göre Pétervárad "hem sab hem diyk yerdir"; "Varadin konakına bârân oldu"; "akşamdan bârân olub sabaha değin muttasıl yağdı [...] ve muttasıl bârân olub gecelü gündüzlü yağdı". Feridun Bey, a.g.e., 557, 565.

tan'ın fethinde ve Mohaç dolayındaki savaşlarda (1526) bulunmuş olması gerekir ve de büyük bir olasılıkla Hüsrev Bey'in ordusunda bulunuyordu.

Bu uzun konu dışına çıkıştan sonra Karacaoğlan'a ve İsmigan Sultan'a dönelim yeniden! Acaba hangi Karacaoğlan'a bağlanabilir bu öykü? Tüm öteki, Doğu Anadolu Karacaoğlanı lejandlarına karşılık bu biçim Kırım'dan çıkmıştır. Wilhelm Radloff 19. yüzyılda, belirttiğine göre en azından yüz yaşında olan, yani 18. yüzyıla ait bir el yazmasında rastlamıştır. Öykünün bu biçimi başkahramanının göçebeler arasında geçen ötekilerin tersine, seçkin bir kadın olmasıyla da farklıdır, çobanlığın sözü bile edilmez. Buna karşılık Karacaoğlan'ın Belgradlı olduğunu ve çocukluğuyla ilgili olarak - kendi adı altında - ünlü "Tuna" türküsünü söylediğini biliyoruz: "Misâl-ı cennettir evvel bahârı / Açılır kırmızı gülü Tuna'nın..."¹³². Gerçi şiirde Belgrad, Varna ve Vidin kalesi yer alır, ama bu daha sonra yapılmış, lejandın 18. yüzyılda doğmuş olduğunu doğrulayan bir popülerleştirme olduğunu göstermektedir ve daha önceki çeşitlemesinde Estergon, Budin ve Belgrad adı bulunmaktadır¹³³. Lejandın Kuzey Balkanlarda bilindiğini gösteren olgu ise içine katılmış bir şiirin bir Sarayevo elyazmasında bulunmasıdır, hatta belki de Balassi'nin "Ben seyrane gider iken" diye başlayan Türkçeden çevirdiği şarkısıyla da bir ilişki kurulabilir¹³⁴. Demek, yukarıdakilerin ışığında lejandımızın başkahramanı 16. yüzyıl Karacaoğlan'ı ile kesinlikle aynı kişidir.

Osmanlı egemenliği Macaristan'ının bu ozanı üzerine oluşturduğumuz görüntüyü Esmâ Han'ın kişiliği de bütünlemektedir. Haremde az çok kapalı bir biçimde yaşayan hanedandan biri ancak çok özel durumlarda, sarayın burçlarını aşan bir olay dolayısıyla halk arasında ün kazanabilirdi. Ali Paşa ile yaptığı evlilik bunlardan biri olmalıdır, ve bu olay o zamanın Macaristan'ında da insanları heyecanlandırmıştır. Budin beylerbeyi de zaten açıkça -bu

¹³² Radloff, *a.g.e.*, 305-306.

¹³³ Köprülü bunu 16. yüzyılda yaşamış olan Öksüz Âşık adıyla yayımlar, ama bu ozanın Osmanlı egemenliği altındaki Macaristan ile ilgisi konusunda hiçbir bilginiz yoktur. M. Fuad Köprülü, *Türk Şazâirleri*. II. İstanbul, 1940, 30-31. Buna göre Tuna "Engürüs ilinden yollar açmıştır [...] Selâmlamış Usturgon'la Budun'u / Belgrad'a uğrar yolu Tuna'nın". Nihat Sami Kul Mehmed adıyla kaydedilmiş bir çeşitlemeden söz eder. Bu ozan Budin'de dolaşmış olabilir, çünkü babası Kara Üveys 1578-1580 arasında Budin paşası idi. Hasan Eren ise Öksüz Ali'ye mal eder (Böyle bir ozan bilmiyoruz; Elçin, *a.g.e.*, 306.). Şiir 20. yüzyılın başında Aşağı Tuna'daki Adakale'de bile biliniyordu, bir çeşitlemesini Ignác Kúnos derlemiştir (Ignác Kúnos, *Ada-kalei török népdalok*. Budapest, 1906, 315-317.).

¹³⁴ Hamdi Hasan, *Saray-Bosna Kütüphanelerindeki Türkçe Yazmalardaki Türküler*. Ankara, 1987, 453. Şarkının ünlü Macar şairi Bálint Balassi ile ilişkisi konusunda: Balázs Sudár, Egy Balassi-vers háttere (Minap mulatni mentem...). *Keletkutató* 1995. ősz, 67-69.

işi beğenmeyen şehirliler de ondan yanadır-, kendisi de ağlaya sızlaya önceki karısını yolcu etmiştir. Aslında Macaristan'da hiç bulunmamış olan Esmâ Han'ın adı bu sıralarda halk arasında yayılmaya başlamış olmalıdır. İki ünlü kişinin -ozan ve sultan kızı-, öyküsü belki de 17. yüzyılda birbirinin içinde erimişti ve 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde Karacaoğlan ve İsmigan Sultan'ın bizim de tanıdığımız lejandı artık hazırды. Ancak bu yapıt Esmâ Han'ın gerçek öyküsünden hiçbir şeyi saklamamıştır - onun yalnızca adını ödünçlemişlerdir.

*

Sonuç olarak yardımları olmaksızın bu bildirinin güçlkle yazılabileceğini bildiğimiz meslektaşlarımıza teşekkür etmeyi hoş bir zorunluluk olarak görüyoruz. Her şeyden önce bu konuyu bizim dikkatimize sunan Géza Szentmártoni Szabó'ya; ondan sonra bizlere pek çok kez iyi bir fikir vererek ya da arşive dayalı bilgi aktararak çalışmamız bir yerde tıkanıp kalmış gibi görünürken yardım eden Klára Hegyi'ye, Géza Dávid'e ve Géza Pálffy'ye; İtalyanca kaynakları yorumlaması için ne zaman başvursak bizi hiç geri çevirmeyen Zsuzsa Teke'ye; son olarak -ama bu onun son sırada olduğu anlamına gelmiyor- Bizans taçlarıyla ilgili uzmanca öğütler ve fotokopiler sunarak bizleri destekleyen Endre Tóth'a, tümüne minnetle teşekkür ediyoruz.